

89699 պիտ
141

179

ԱՆԱՏԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1898

ԹԻԻ 1

ԴԱՐԱԳԼՈՒԽ

Մեր ցեղին պատմութեան մէջ այս դարուն վերջին քառորդը պիտի մնայ իբրև ամենէն կարեւոր, ամենէն նշանակալից շրջաններէն մէկը : Դեռ տեսչին մէջն ենք ամենքս այ այդ գալարատանջ ժամանակամիջոցին, որ, ցնցումէ ցնցում, մեծադրոզ շարժքի մը յանգեցաւ : Բայց արդէն այդ երէկը անցեալի ձեւ աննելու վրայ է . մոայլ համապատկերին մէջ պատառուածքներ բացուեցան . եւ կարծեմ թէ կրնանք, ու պարտինք, ամփոփուելով կարելի եղածին չփ բարձր դիտակէտի մը վրայ, բոլորչի նայուածքով մը ընդգրկել մեր առձմական կեանքին արդի ընդհանուր կացութիւնը, ճշդել դէպքերուն իմաստն ու հետեւանքը, կշռել ինչ որ կրօնացուցինք ու ինչ որ շահեցանք, որոշել ուսկից եկանք եւ ո՛ւր կը դիմենք :

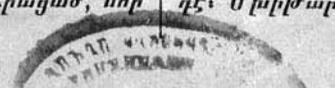
Պատկերը կնճռոտ է, եւ խաւարով կուտակուած : Ոմանք, աղէտքին մեծութենէն զահանդած, կարծեցին որ լուսած չլինող վերջնական կրօնաման մը շտապելն էր . ընդհանուր յուսահատութիւն մը բարձրացաւ արիւնէն ու մուխիւրէն . եւ մինչեւ այսօր, մէկ կողմէն՝ պոստալիստ ստապատիւր յաւակնութիւններու, միւս կողմէն՝ ողբակոծ շուարումներու մէջտեղը, շատեր, սահմակած, ուղեկորոյս, կը տատանին : Եւ սակայն, անվրդով ու հեռուն նայող աչք մը՝ այդ եղբրական մթութեան մէջ պիտի տեսնէր նշոյլներ ամենէն փրկարար լոյսին, լոյսի մը որ նոյն իսկ աղէտքէն կը ծնի : Յաւին մէջէն, հայ ազգը կ'երեւայ գեղեցկացած, բարձրացած, նոր

ու աւելի մեծ ձամբու մը սեմին վրայ : Փիւնիկն է՝ իր ածիւնէն վերածնելու պատրաստ : Եւ փիւնիկին խորին առասպելը յաւիտենական խորհրդանշանն է ազգերու պատմութեան :

Հայ ցեղին ժամանակակից տարեգրութեանց հետազօտիչներուն համար, ամենէն կենսական գործը պիտի ըլլայ վերլուծել այն գեղեցիկ երեւոյթը որով քանի մը դարու զեպնամած սոզումէ մը յետոյ, մեր ժողովրդին հոգին զէպի լոյսը բարձրացաւ՝ եւրոպական դազափարներու նորոգիչ մղումին տակ : Պիտի տեսնուի ի՞նչպէս այս ազգը որ բիրտ ու բարբարոս աճերու ձեռքը՝ ուշիմ բայց կրաւորական գործիք մը դարձած էր, կամաց կամաց գտաւ իր ինքնութիւնը, իր հինաւուրց ազնուականութիւնը, իր արժանապատուութեան զգացումը, իր ուժին եւ իրաւունքներուն գիտակցութիւնը :

Արեւմուտքի ոգին, հետզհետէ աւելի հզօր եւ յաղթական, թափանցելով մահմետականութեան թանձրացուցած խաւարչտին զանգուածին խորը եւ անոր մէջ ցրցքնելով իր կենդանի պայծառութիւնը, հայ ժողովուրդը, որ այդ մահացու բեռին տակ կրցեր էր մաքուր կեանքի նշխարներ պահպանել, թօթվուեցաւ, եւ ճիգով մը որուն ուժը իր երկայն ջախջախումին խորութեանը համարժէք էր, նետուեցաւ զէպի նոր, առողջ, գեղեցիկ Տարբը, որուն հեռաւոր ու դժբաղդ բայց հարազատ մէկ մասը կը դպար ինքզինքը : Եւ ահա լայն խրտուքն է, ինչպէս մեծածաւալ տատանմունքը ծովուն՝ յանկարծ անցնող հովի մը ներքեւ, որ Պարսկաստանի խորիւրէն մինչեւ Վոսիորի ափերը, Հնդկաստանէն մինչեւ Կովկաս՝ բովանդակ ազգը կը զըլլդէ : Մխիթար եւ իր պանծալի գործը՝ Եւրոպա-

141-142

յէն Ասիա ճիւղաւորուած . ուսօ-պարսկական պատերազմը, եւ հայ քաջերուն ղերը՝ ի նպաստ եւրոպական ուժին ընդդէմ բննաւոր Ասիային . ուստական հայութեան աղւոր եռանդը՝ գերմանօ-ուսու քաղաքակրթութեան նեցուկով՝ բարոյական, մտաւորական կեանք մը ստեղծելու, եւ բոլոր այն կրակոտ վերակենդանացումը՝ Արդու-եանէն ու Նալբանդեանցէն մինչեւ Արծրունի ու Բաֆֆի եւ մինչեւ այսօրուան ճոխ գրական փթթումը . Պոլիս ու Իզմիր, տեղական բոլոր ցեղերէն առաջ, պերճ ու հզօր ծագկեւորումը որով հայ ժողովուրդը կը հաստատէ գալոց, թատրոն, գրականութիւն, մամուլ, սահմանադրական բարքեր, եւ հաւատքն ու կամքը՝ քաղաքակրթ եւ անկաշկանդ կեանքի մը :

Բնական էր որ կենսականութեան այս ջերմ ցայտումէն յետոյ, ժողովուրդը, մղուած մանաւանդ համարալիչ ուրիշ ազգութիւններու փրկութեանը փորձիչ օրինակէն, ցանկար այդ բարոյական-ազգային շարժումը իր տրամաբանական եզրակացութեանը հասցնել : Այդ իղձը ընդհանուր ազգին իղձը եղաւ . եւ զայն իրագործել փորձելու սկսողները ոչ թէ երիտասարդներն էին, այլ ժողովուրդին ամենէն ծանրախոհ մասը . Պատրիարք, վաճառականներ ու զիւանագէտներ յանդիմեցան առաջին քայլը առնել . անո՛նք ներկայացուցին ազգին բողոքը՝ քրիստոնեայ Եւրոպային . անո՛նք բացին ժողովրդին՝ ազատ կեանքի մը հեռանկարը . ժողովուրդը այդ սկսուած գործը շարունակեց՝ բնագրական ամբօրներուն յատուկ ծայրայեղ եւ միամիտ խանդավառութեամբ . երկրին մէջ, ամէն կողմ, երիտասարդութիւնը իր սիրաբ, իր կեանքը դրաւ այդ ճամբուն մէջ . եւ կազմուեցաւ ուժ մը, խուլ, խորին, յարածուն . առնականութեան կոհակ մը բարձրանալ սկսաւ՝ լճացած գանգուածէն . յանդիմութեան, անձնագոհութեան, արութեան օրինակներ երեւցան սրտնք պատիւ կը բերեն զանոնք արտազրոյ ժողովրդին եւ զոր պարտականութիւն մըն է մոռացումէ փրկել ու անկորուստ արձանագրել պատմութեան համար : Բայց վարիչները, առանց ուսումնասիրութեան, առանց փորձառութեան, եւ երբեմն առանց խղճմտութեան, չգիտցան սպասել որ այդ ուժը հասուննար եւ պայթէր նպաստաւոր պայմաններու մէջ, հասցնեալեցին եւ ձափուտեցին գործ մը որ ամենէն լայն շրջահայեցութիւնը կը պահանջէր եւ ընդհանուր կացութեան խորին հմտութիւն, չարաչար մըսխեցին ժողովրդին աւիւնն ու անձուիրութիւնը

եւ ահաւոր ջախջախման մը մղեցին զայն : Այսպէս կամ այնպէս, արիւնը թափեցաւ, եւ այսօր սեւ թուական մը ունինք ետեւնիս : Հիմա վայրկեանն է որ գլուխնիս երկու ձեռքերնուս մէջ աննինք ու ծանրօրէն, անկեղծօրէն, երկիւղածօրէն նկատենք կացութիւնը : Ամէն բան կորսուած չէ : Ընդհակառակն : «Պարտիրոսներուն արիւնը ի զուր աղաղակած պիտի չըլլայ, կ'ըսէր Անաղու Ֆրանս» Հայերուն, ուժ մը կայ ձեզի հետ, ցրուած բայց հզօր, — վեհօճճ սրտերուն եւ աչնիւ մտքերուն համակրութիւնը » Արդարութեան համար թափուած արիւնը պարծանք է մեր ժողովրդին, զայն գեղեցիկ ու սրբազան կը կացուցանէ աշխարհի առջեւ : Եւ եթէ նիւթական կորուստնիս ահազին է, բարոյական շահ մը ունինք մեծ ու բեղուն : Մոռցուած, արհամարհուած ազգ մըն էինք . մեր ճիւղին ու մեր դժբաղդութեան մեծութեանը շրնորհիւ՝ ամբողջ քաղաքակրթ աշխարհին ծառայօթ ժողովուրդ մը դարձանք, ծանօթ ու համակրելի իր կամքովը, յանդիմութեամբը, զոհողութեան ոգւովը, յարգելի՛ իր անարդար ապերջանկութեանը համար : Ամէն տեղ, ՆորԱշխարհն ինչպէս Եւրոպայի բոլոր երկիրներուն մէջ, մեր ցեղին անցեալ ու ներկայ կեանքով հետաքրքրուել սկսան . Գերմանիոյ մէջ մեկ պատմութեան ու գրականութեան մասին ուսումնասիրութիւնները կը բազմապատկուին . եւ Ռուսիոյ բովանդակ մտաւորականութիւնը՝ յուզուած համակրութեան մը ապացոյցը տուաւ՝ ՊՋանչեանցի ուշիմ խնամքներով ի նպաստ Թուրքիոյ Հայոց խմբագրուած յիշատակարան-գրքին մէջ՝ մեր ժողովրդին կենսալիք, քաղաքակրթիչ հոգւոյն առջեւ յարգանք եւ անոր ցաւերուն դիմացը կակիժ յայտնելով : Այս բոլորը պէտք է գիտնայ մեր ժողովուրդը : Եւ ոչ ոք կրնայ այնքան ամբարիշտ ըլլալ համարձակելու համար մտածել թէ ասոնք խօսք են միայն . խօսքը մեծագոյն գործն է, խօսքը ստեղծագործ ուժն է քանի մը խօսքեր, քանի մը մեծ խօսքեր են ոչ աշխարհի երեսը փոխեցին, ու պիտի փոխեն : Այս բոլորը պէտք է գիտնայ մեր ժողովուրդը ոչ թէ պղատոնական միսիթարանք մը գտնելու համար անոնց մէջ, այլ իր բունելիք ուղղութիւնը ճշգրտու համար :

« Ես ապահով եմ, կ'ըսէր օր մը Ժոռէս Ինձի, որ ձեր դժբաղդութիւնը ձեզի օգտակար եղած պիտի ըլլայ . ձեզ չէինք ճանչնար, եւ հիմա կը զբաղինք ձեզմով, մարդկային թատերաբեմին վրայ՝ աւելի մօտ եկաք առաջին կարգին . հիմա

տարր մըն էք զոր հաշուել պէտք է առնել . ես չեմ ճանչնար մօտէն ձեր երկիրն ու ձեր ազգը , բայց կը կարծեմ որ ձեր աղէտքները նոյն իսկ ձեր մէջը բարերար փոփոխութիւններ պիտի բերեն , կորովը , հաւատքը , պայքարին սէրը , եղբայրակցական զգացումը պիտի շեշտեն ձեր մէջ , պիտի ազնուացնեն եւ զօրացնեն ձեզ : Կեանքին օրէնքն է . մարդիութիւնը ցաւով կը յառաջդիմէ : » Մեծ առեւտրամիտ խօսքերը կը յիշեմ ոչ միայն իրենց հիանալի կերպով բարձր իմաստասիրութեանը համար , այլ մանաւանդ անո՛ր համար որ չափազանց ճիշդ են եւ խորաթափանց մեղի նկատմամբ :

Որովհետեւ՝ սասանումէն անմիջապէս յետոյ , անխուսափելի տարբաղադրութեամբ մը , անձնական կրքերու տխուր բաղխումներ տեսնուեցան հոս ու հոն , որովհետեւ բաղդախնդիրներու հրոս մը համաշխարհական գթութիւնը լրբաբար շահագործել ձգտեցաւ , որովհետեւ բարոյական անկման նշաններ երեւցան ու թուլացում մը , թունաւորում մը՝ մեր ժողովրդին այս կամ այն հատուածին մէջ , կարծողներ եղան թէ վերջնական անբարոյականացում մըն է որ մեզ համակեց , թէ ազգային աւանդական ամբողջ շէնքը քայքայուիլ սկսաւ : Եւ ահա , բաւական ատեն է որ շատեր կը յապաղին աղբիւսներ քրքրելով , ժողովուրդը ինքիբէ գանեցնելու մըրդելով : Ասիկա ուրիշ բանի չի ծառայեր բայց եթէ սաստկացնել մեր մէջ արմատացած պնտանկի թերութիւն մը , այն է ծայրայեղ յոռետեսութիւն՝ մեր մասին . ամենքս ալ կուլանք կ'ողբանք հայ ծնած ըլլալուս . մեր ժողովրդին ամենէն սիրական գրողները երգիծարաններն են , անոնք որ զինքը ծիծաղելի ու ազեղ կը ցուցնեն իրեն . « ուր հայ անդ վայ »ը մեր գլխաւոր առածը դարձած է : Իր թերութիւնները տեսնելը առաքնութիւն մըն է անշուշտ՝ ազգի մը ինչպէս անհատի մը համար , բայց իր թերութիւնները պրպակու գործողութեան մէջ ուշանալն ու անկից ակործիր վտանգաւոր հիւանդութիւն մըն է : Եւ երբէք այնքան անիրաւ եղած պիտի չըլլայինք մի՛ միայն մեր թերութիւնները փնտռելով , որքան այս վայրկեանիս ուր , ուշադիր եւ անկեղծ նայուածքի մը համար , հայ ցեղը , իր ամբողջութեանը մէջ , կը ներկայացնէ տեսիլ մը յուսատու եւ հիացման արժանի : Ժողէսն է որ իրաւունք ունի : Յաւր մեզ թօթվեց , մեզ մաքրեց ու ներքին ուժ մը փոխանցեց մեզի . կը բաւէ որ ազնիւ ձայները բարձրանան , գեղեցիկ օրինակները ի լոյս հանուին եւ մասնանիչ

ըլլուին ամենուն , ժողովուրդը , որ արդէն բընազգաբար սկսած է ինքնանորոգումը , պիտի կարենայ դիտակցօրէն յառաջանալ լուսաւոր ամուր ճամբու մը մէջէն :

Հարուածին անմիջապէս յաջորդող ապշութիւնը հազիւ փարատած , ահա ամբողջ ազգին մէջ՝ ամէն կողմէ՝ կը-շատնէ միանալոյն ոգեւորութիւն մը , բուն ու խանդոտ ինչպէս երբէք չէր տեսնուած : Նախ՝ հանրային ցաւի մը ազգեցութեան տակ՝ զարթուն է մեծ եղբայրակցութեան զգացման մը՝ ամէն տեղի , ամէն տեսակ Հայոց մէջ , որոնք առաջ անտարբեր , գրեթէ անձանօթ էին իրարու : Կովկասի Հայերը իրենց տաղանդը , իրենց դրամը կը շոսայեն իրենց թրքահայ զժառոգ ազգակիցներուն համար : Օտարութեան մէջ ցրուած Հայերը թմբութենէն կը սթափին , կը յիշեն , կը շարժին , կ'ուզեն օգտակար ըլլալ . նոյն իսկ Ռուսմանիոյ , Բոլոնիոյ մէջ , ուր Հայութիւնը , տեղական տարրին հետ նոյնացած , գրեթէ ջնջուած կը համարուէր , յուզիչ ձայներ կը բարձրանան , զէպի Մայր-Ընտանիքը բազուկներ կ'երկնանա Պուլկարիոյ , Եգիպտոսի Հայերը գրական , դպրոցական , ազգային կեանքի ջանքեր կը ցուցնեն Ամերիկա , հո՞ ու կենդանի գաղթականութեան մը մէջ , գործունէութեան տեսք մը կը փրփրի , թերթ , թատրոն , լսարան , ամբողջ կեանք մը կը հաստատուի , եւ տաք իղձը Ամբողջութեան կորովը աւելցնելու : Աշխատութեան փափաքը կը շեշտուի . ցեղին միաքը առաւել քան երբէք փայլուն ապացոյցներ կուտայ իր կենսականութեան . հո՞ Բարիկ , գիտութեան եւ զեղարուեստի մէջ , մերիններէն ոմանք կ'ունենան հոյակապ յաջողութիւններ , մարդկային մտաւորականութեան մէջ մեր ազգին տեղ մը կը բանան : Ժրաջան ուսանողութիւն մը , հակառակ ամէն գրկանքներու , բարձր արդիւնքներ կուտայ , հօրապէս պատրաստուած սերունդ մը կը յուսացնէ վաղուան համար : Եւ հո՞ն իսկ , խեղճ սգաւոր երկրին մէջ , հազիւ հրդեհը անցած , զեռ մոխիրը չցնդած , կը տեսնենք անսահման ճիւղ մը ինքնապահպանութեան , տեսնողին ձգտում մը զարգացման , բարձրացման :

Չարքաչութեան ու տոկունութեան հրաշալիքով մը , բոլոր գաւառներուն մէջ , տաղնապներուն ամենէն զարհուրելիին դիմանալէ յետոյ , հայ ժողովուրդը , սուղերով ու վէրքերով բեռնաւոր , իր ստացուածքէն ու յաճախ սուսնէն զրկուած , կը յաջողի նորէն՝ իր ճկունութեամբը , յամառ կամքովը , հոգեկան արութեան անսպառ

բղխումովը, վերականգնել՝ քար առ քար՝ քան-
 դուած շէնքը : Այս գործին շատ տեղ մեծապէս
 նպաստած են եւրոպական բարեգործ ընկերու-
 թիւններ եւ օտար երկրի Հայոցմէ ուղղուած
 դրամական օգնութիւններ . բայց նոյն իսկ Եւ-
 րոպացիք, որ ահանատես եղած են բնիկ ժողո-
 վրդին ջանքերուն , սքանչացմամբ կը պատմեն
 այն ոգեւորութիւնը , այն խանդաղատանքը ,
 այն կորովը զոր անի ցոյց կուտայ իր խախտած
 գոյութիւնը իր ուրոյն ուժերովն իսկ վերակազ-
 մելու մէջ : Այսօր , բացի մէկ քանի տեղերէ
 (Վան , Բաղէշ , Ջէյթուն) ուր պայքարը սաս-
 տիկ եղաւ, ուր ցեղերու դրդուած ընդհարումը
 դեռ չէ դադրած , եւ ուր թշուառութիւնը դեռ
 խորին է , գրեթէ բոլոր հայկական գաւառնե-
 րուն մէջ կեանքը վերսկսած է , ամենատոյգ
 տեղեկութեանց համեմատ . Հայը նորէն ձեռք
 առած է արհեստները , վաճառականութիւնը ,
 երկրագործութիւնը , կը շարունակէ երկրին աբ-
 իւնն ու ջիղը կազմելու Գերման վաճառականու-
 թեան տարածումը Փոքր Ասիոյ մէջ՝ որ կատար-
 ուելու վրայ է , երկաթուղիներու ցանցի մը
 հաստատման գրոյցը որ կը պտտաի , մեր այս
 անտեսական վերանորոգման ամենամեծ ու վեր-
 ջնական ամբապնդում մը պիտի տան , եւ պիտի
 բերեն թերեւ՝ քաղաքակրթութեան ուժերուն
 անդիմադրելի եւ բնական տիրապետումով՝ խա-
 դաղութիւնն ու հիմնական ապահովութիւնը ամ-
 բողջ երկրին մէջ :

Այս անտեսական վերանորոգման հետ , կը
 տեսնուի կրթական շարժում մը , տարօրինապէս
 լայնածաւալ եւ դորաւոր . օտարներու բացած
 դպրոցներուն ու որբանոցներուն հետ մրցելու
 համար , մերինները ցոյց կուտան աներեւակա-
 յելի եռանդ ու անձնութիւն . դպրոցները կը
 բազմապատկուին , կրթական դրութիւնը կը վե-
 րակազմուի , եւ , կարեւոր մանրամասնութիւն ,
 աշակերաններու թիւը աւելի ստուար է հիմա
 քան կոտորածներէն առաջ : Կը բաւէ աչքէ ան-
 ցընել Պոլսոյ թերթերուն գաւառական թղթակ-
 ցութիւնները . երբէք այդքան հոգ ու խանդա-
 վառութիւն չէր տեսնուած կրթական գործին
 նկատմամբ . որոշ գաղափար մը տալու համար ,
 կ'օրինակեմ մասնաւոր նամակի մը սա մէկ քա-
 նի տողերը . « Եղեսիոյ դպրոցը՝ որ ջարդէն ա-
 ռաջ հաղիւ հարիւրի մօտ աշակերտ ունէր , այ-
 սօր չորս հարիւր յիսունէն աւելի ունի . Խար-
 բերդ , Խուլավանքի անդուգական որբանոցին
 հաստատուելէն ետքը , այս օրերս պիտի բացուի
 Մէլիբէի մէջ՝ առաջնակարգ վարժարան մը ,

մրցելու համար բողոքականներուն Եփրատ-Քո-
 լէճին հետ . եւ ջանք կայ այնտեղ՝ բոլոր վար-
 ժարաններուն մէջ միութեան կայ մը հաստա-
 տել եւ ընդհանուր ծրագրով մը վարել զանոնք : »
 Եւ ահա ինչ որ կը գրէր Կաթողիկ Հայոց Պատ-
 րիարք Ազարեան՝ Հայր Շարմըթեանի ուղղուած
 4 փետրվար թուականով նամակի մը մէջ . « Լու-
 սաւորչականները որ այնքան ծանրապէս վնաս-
 ուեցան , ըմբռնեցին որ այս յօշոտուած ազգին
 ապագան ապահովելու համար , պէտք էր առա-
 ւել քան երբէք ուժղին կառչել դպրոցական
 գործին : Անհաւատալի փութաջանութեամբ
 կազմակերպեցին իրենց յատուկ յանձնաժողովը .
 եւ արդէն , քանի մը ամէ է ի վեր , ապշեցուցիչ
 կենսականութիւն մը ցոյց կուտան , հակառակ
 բազմապատիկ ու ծանր խոչընդոտներուն որոնք
 իրենց ճիգերուն դիմացը կ'ելլեն : Իրենք այս
 ձեռնարկին իրագործմանը համար՝ կ'ընդունին
 դրամական ստուար օգնութիւններ , եւ մարդ
 իրօք զարմացած կը մնայ տեսնելով այն ար-
 դիւնքները զոր ձեռք կը ձգեն՝ իրենց աքնու-
 թեանց յաջողմանը այնքան աննպաստ պայման-
 ներու մէջ : Կարծես թէ խոտովութեան այս վեր-
 ջին տարիներուն մէջ իրենց կորանցուցած ժա-
 մանակին տեղը լեցընել կուզեն , եւ դպրոցա-
 կան գործին մէջ իրենց վերաշինութեան այս
 կրակոտ եռանդին վրայ կարելի չէ չսքանչա-
 նալ : »

Մերիններուն շոպլած այս ջանքին ու խան-
 դակաթ ինամքին քով , օտարները կը շարու-
 նակեն առաջ տանիլ իրենց գործունէութիւնը .
 եւ ես անոնցմէ եմ որ , հայրենական աւանդու-
 թեանց համար Հայուն յամառ ու անձնագոհ
 հաւատարմութեանը վրայ հիանալով հայդերձ ,
 այլ եւս երկիւղ չունին օտարներու մարդասիրու-
 թեամբ քողարկուած կրօնական որսորդութեան
 նպատակներէն . հոս ու հոն կաթողիկոսութեան կամ
 բողոքականութեան պզտիկ յաջողութիւնները
 այլ եւս ինձի անկարող կը թուին ո եւ է կեր-
 պով աղգային ճշմարիտ միութիւնը խաթարելու :
 Եւ այդ տեսակէտով ալ Աղէտքը մեզի բերաւ
 բարերար արդիւնք մը . հասարակաց վտանգին
 առջեւ , ընդհանուր դժբաղդութեան հանդէպ ,
 կրօնական տարբերութիւններէ յառաջ եկած
 գժտութիւնները , որոնք արդէն մեղմանալ սկը-
 սած էին ազգութեան աշխարհական եւ ընդար-
 ձակ ըմբռնումի մը մեր մէջ ալ հաստատմամբ ,
 բոլորովին ցրուեցան ու փճացան : Եւ այսպէս ,
 վնաս տալէ հետո , օտարէն մեր կրթական գոր-
 ծին եկած նպաստը՝ մեծապէս օգտակար է , ո-

բովնեալու բարձրագոյն քաղաքակրթութեանց ողկն կը բերէ մեր խոնարհ ու գեռ անգիտակից տարրին մէջ, եւ բուն իսկ մեր կրթական գործունէութիւնն ալ մրցումով կը մտարկէ եւ բարւոքման կը մղէ :

Մանդավառ ջանքերու այս միահամուռ բողբոջման մէջ, միակ տխուր բացառութիւնը, պէտք է խոստովանիլ, Պոլիսն է: Թուրքիոյ Հայոց մտաւորական կեդրոնը՝ պղտոր լոյս մը կ'արձակէ այս վայրկեանիս: Իէպքերէն առաջ, կենդանութիւնը ամենարարձր աստիճանի մը հասած էր այնտեղ: Կեդրոնական Վարժարանը եւ Հայրենիք լրագիրը, դաստիարակութեան երկու վարարաններ կը կազմէին այնպէս հզօր ու մաքուր ինչպէս Թուրքիոյ Հայերը դեռ չէին ունեցած: Այսօր ատոնց ստուերը կայ միայն: Տժգոյն գրականութիւն մը, յետամնաց գաղափարներու հակում, թոյլ պաշտպանութիւն ժողովրդին իրաւունքներուն, գեղձումներ ազգային հաստատութեանց մէջ, ոճիրներ Հիւանդանոցին մէջ, ողորմելի վիճակ մը զպրօցներու, ահա Պոլսոյ հայութեան կացութիւնը. եւ չենք զարմանար. հարուածը շատ սաստիկ եղաւ Պոլիս, եւ այնտեղի հայութեան ամենէն ընտիր հատուածը ստուար մեծամասնութեամբ անջատուեցաւ ու ցրուեցաւ. մնացողները խարխափանքի մէջ են գեռ: Բայց հոն իսկ, արդէն կը տեսնենք ծագիրը կորովի փափաքներու, առողջ ձգտումներու. կրթական գործը կը խլրտայ, թերթերը կը բազմապատկուին, սպասելով որ բարւոքին ու կենդանութեամբ տողորուն՝ նոր ու առողջ ուժերու երեւմամբ: Եւ անտարակուսելի է որ պատրաստուելու վրայ եզող սերունդը, աւելի խանդով եւ աւելի գիտակցութեամբ համակուած, պիտի բարձրացնէ Պոլսոյ հայութիւնը իր մտաւորական կեդրոնի դիրքին, պիտի վերականգնէ զպրօցը եւ գրականութիւնը, եւ պիտի վերականգնէ գաւառներուն հայութեան բարոյական շարժումը արձարծելու եւ վարելու դերը՝ որ իրն է:

Այս ամբողջը յուսահատութիւն ներշնչելու ընտելին չունի: Որքերու, այրիներու, սպաւորներու ազգի մը ծոցէն՝ քայքայումին երկրորդ օրն իսկ ժայթքող այս խանդավառութիւնը, կեանքի այս կամքը, եւ այս ինք իր վրայ հաւատքը, կազդուրիչ երեւոյթ մըն են, որ կըրնայ փոփոխել մեզ այն թշուառութիւնէն որուն մէջ ինկաւ մեր ժողովուրդը եւ ուր գեռ կը թապլակի: Ժողովուրդ մը ոչինչ կորսնցուցած է երբ վառ պահած է իր հոգին: Հոգեկան ուժին

յաւելումը ինքնին պիտի բերէ նիւթական վերականգնումը: Երիտասարդութիւնը պարտք ունի տեսնել եւ ըմբռնել այդ երեւոյթը, եւ փոխանակ անձնական վէճերով ատեն կորսնցնելու, ջանալ որ հաւատքն ու խանդը ժողովրդին մէջ շեշտելու եւ զօրացնելու կարենայ նպաստել: Նոր դարապլուխ մը կը բացուի մեզի:

Ծիծաղելի եւ աղետարեր է ունենալ անհիմ թեթեւ լաւատեսութիւն մը. բայց շատ աւելի վտանգաւոր է ինքզինքը փատեցնել կանխակալ ու ծայրայեղ յոռետեսութեամբ: Վնասակար է յաւակնոտ երազանքներով փքանալ, նւասակար է ինքզինքը տեսնել իրականութենէն աւելի մեծ. բայց մահացու է ինքզինքը աւելի յոռի նկատել քան իրականը: Մարդ պէտք է իր անձը ճանչնայ՝ ինչպէս որ է. եւ, որքան ալ խոնարհ ըլլայ դիրքով, պէտք է որ հաւատք ունենայ իր արժէքին, իր ուժին վրայ, եւ յոյս ու կամք՝ աւելի առաջ երթալու: Մենք պիտի ուզենք որ թերութիւնները միշտ ցուցուին մեր ժողովրդին, եւ սխալներն ու ոճիրները չարաչար դատափեստուին. բայց պիտի ջանանք որ, անձնաւորութեանց վրայ դանդաղելու եւ կուսակցական ճահիճին մէջ ընկղմելու տեղ, մեր թերութեանց ու սխալներուն աղբիւրները, անոնց արմատական պատճառները երեւան հանուին անկողմնակալ ոգւով, որպէս զի ժողովուրդը, փոխանակ, զուր գրգռումներով բզքտուելու, կարենայ յստակ տեսնել եւ ինքզինքը սրբագրել: Բայց մանաւանդ պիտի ձգտենք ի վեր հանել ինչ որ կայ առողջ ու վեհ՝ մեր ժողովրդին հոգւոյն մէջ, անցեալէն ու ներկայէն ի լոյս պիտի բերենք ապացոյցներն անոր կորույն ու աղտուութիւնը վկայող. եւ մեր ջանքը պիտի ըլլայ մարդկային քաղաքակրթութեան ամենէն բարձր գեղեցկութիւնները ծանօթացնել ու ընտելացնել անոր, որպէս զի աւելի՛ լոյս, աւելի՛ ազնուութիւն, աւելի՛ արութիւն յառաջ գայ հայ հոգւոյն մէջ:

Զարգացնել ինքնաճանաչութիւնը, ցուցնել թէ մեր բոլոր թերութիւնները կուգան գիտակցութեան չգոյութենէն, զգացնել թէ փրկութեան մեծագոյն լծակը բարոյական կրթութիւնն է՝ զոր լուրջ հիմքերու վրայ հաստատուած Գպրօցը եւ անկեղծութեամբ, ուսումնասիրութեամբ ու խանդով շինուած Գրականութիւնը միայն կըրնան տալ մեզի, հարստացնել հայ միտքը մաքուր, կենսայիւր, գեղեցիկ տարրերով, աշխա-

տիլ մանաւանդ որ մեր գրականութիւնը, բարձրագոյն արտայայտութիւնն յեղին հոգւոյն, հետզհետէ ճոխանայ, պայծառանայ, ձեւացնէ տաճար մը վեհութեան ու շնորհի, որ կարենայ պատուոյ տեղ մը ունենալ Մարդկային Ոստանին մէջ եւ որմով հպարտանան մեր վաղուան սերունդները, ջանալ վերջապէս որ ամբողջ ազգը, հակառակ ամէն պատուարի եւ անջրպետի, ամուր կապերով եզրայրանայ եւ ներդաշնակուի մեծ ազնիւ գաղափարի մը շուրջը, այն է կամքը մարդկութեան մէջ գեղեցկութիւնն ու կեանք ծնուցանող տարր մը ըլլալու, — ահաւասիկ ինչ որ կը նկատենք նուիրական պարտքը մեր այսօրուան մտաւորական դասին, եւ այդ պիտի ըլլայ գործը որուն ԱՆԱՀԻՏ պիտի ձգտի նըպաստել :

ԱՐՇԱԿ ՉՊԱՆԵՍՆ

ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՐՀԱԻԻՐՔԸ

Երիտասարդ մըն էր հայ հօրմէ եւ աւստրիացի մօրմէ ծնած. հայրը արդէն՝ արտաքոյ կարգի բնաւորութեամբ մարդ մը . իր ազգակիցները ինդալով կը խօսէին անոր վրայ . կոչու ձեւեր ունէր, քմահաճոյ էր, բայց խիստ ուսեալ եւ գաղափարներով սաստիկ յառաջադէմ. եւ որովհետեւ հայկական բժախնդրութեանց կարեւորութիւնն չէր տար, անոր համար դայն գրեթէ խենթի տեղ գրած էին :

Վիեննա բրած մէկ ճամբորդութեանը ատեն՝ կնոջը հետ ծանօթացած էր :

Շուտ մը անոնց մէկուն իմաց տալու ամուսնացած եւ դարձած էր Պոլիս :

Մարինա դպչուն Վիեննէի մըն էր, որուն համար կեանքը երաժշտութեամբ եւ բանաստեղծութեամբ միայն հանդուրժելի կը գտնար :

Պոլսոյ գեղեցիկ շրջակայքը պտոյտի ելած առանը բանաստեղծներուն տողերը յիշելով անոնց պատկերներուն նմանութիւնը կը փնտռէր թէ՛ արեւուն ճառագայթներուն եւ թէ՛ Վոսփորին կապոյտ ալիքներուն մէջ :

Պզտիկ Պետրոսը որ հօրը անհոգ եւ մօրը ըզգայնիկ բնաւորութեան խառնուրդը ժառանգած էր, ազատ դատարարութիւնն մը ստացաւ :

Երբոր քանրհինգ տարեկան էր, Վիեննայի համալսարանէն փիլիսոփայութեան շրջանաւարտ ելաւ, վկայականներով ու պատիւներով . եւ

այդ փառքէն ա՛լ կշտանալով՝ աւելին չփափաքեցաւ . թերի ձգեց ուսումնասիրութիւնները, ձանձրացած էր . սկսաւ սիրոյ մէջ փնտռել այն տարօրինակ յուզումները որոնց գոյութիւնը կ'ըրեակայէր :

Գեղեցիկ ճապուկ հասակը, արեւելեան աչուները, սլորուն պիտերը, բուսական էին մատաղ օրիորդներուն սիրտը գրաւելու :

Պէտք չունէր յոգնութեան. քիչ ատենէն աղկէ ալ ձանձրացաւ . անբացատրելի մաղձոտութիւն մը լեցուց հոգին, եւ մահուան գաղափար անհուն անուշութեամբ կը ներկայանար մտքին :

Ձէր ուղէր անձնասպան ըլլալ. ի՛նչ հարկ կար, սակայն մահուան ճշմարտմունցաւորը զինքը կը հրապուրէին եւ գրեթէ հաճոյք մը կը համարէր հոգեվարքի մը մօտ գտնուիլը :

Այդ խօրութեան լլկութենէն ազատելու համար որոշեց ամուսնանալ, եւ սիրուն աղջկան մը հետ նշանուեցաւ . կը ջանար իր գաժան տխրութեան դանտութիւնը անոր քաղցրութեամբը ամօքել . բայց ի դո՛ւր :

Երբ նշանածին հետ կը խօսէր, իրեն այնպէս կը թուէր թէ յանկարծ աղջիկը կմտնէր դարձած իրեն կը նայէր . ձեռքէն բռնէր՝ չոր ոսկորներու ազդեցութիւնն մը կ'ընէր . եւ սոսկալի փափաք մը զինքը կը լափէր այդ նազելի արարածին մահը տեսնելու :

Մեռնէ՛ր ան իր գրկին մէջ եւ վերջին շունչը իր բերնին վրայ փչէր, եւ աչքովը տեսնէ՛ր, եւ սիրականին օրհասը զննէր, անոր չարչարանքը :

Եւ փափաքին հասաւ. նշանածը յանկարծակի մեռաւ . սակայն երիտասարդը այնպիսի սրտակեղեք վիշա մը իմացաւ որ կարծեց ա՛լ բժշկուած ըլլալ այդ հրէշաւոր ախտէն . նորանոր հաճոյից անձնատուր եղաւ :

Թղթախաղութեան դիմեց. բայց թէ՛ վատաւոր եւ թէ՛ կորուստը զինքը անտարբեր կը ձրգէր . զիշերները անկողին կը մտնէր հանգիստ քունով կը ննջէր :

Մահուան երազը նորէն զինքը տանջել սկսաւ . կ'ուղէր չմեռնիլ, բայց անէացման ամբողջ ցրտութիւնը իմանալ :

Ճամբորդեց :

Գնաց Իտալիա, թափառեցաւ ասղին անդին, հասաւ Հռոմ երբ դարուն էր :

Արեւը պայծառ կը փայլէր հոռմէական ջինջ կապուտակ երկնքին վրայ . ամէն կողմ ծաղիկները կը փթթէին. գեղջուկ աղջիկները ծիծաղեռտ դէմքով՝ դուրսնուն գրած սպիտակ ու քա-

առկուսի թաշկինակները ծածանելով՝ մանուշակի փունջեր կը ներկայացնէին :

Ինքը Պետրոս կարծես համ կ'առնէր այդ օգափոխութիւնէն , կը կատակէր աղջիկներուն հետ եւ ձեռքը անոնց ուսին վրայ դրած՝ դրեթէ զանոնք համբուրելու չափ մօտեցած՝ ծաղիկները կը հոտոտէր :

Բայց աւերակները, հնութեան դիակները նորէն նորէն անոր մէջը մահուան դաղափարները արթնցուցին , զարհուրելի մղձաւանջներն ալ սաստկացան :

Օր մը Հոռոմ կը լողար պայծառ ճառագայթներու ներքեւ . սպիտակ արձանները ու հոյակապ շէնքերը յտակ յտակ կ'երեւային փայլուն արեւուն մէջը :

Կառքերուն շառաչը՝ երբ կ'անցնէին նեղ փողոցներէ՝ քաղաքին միօրինակ զլրդիւն մը կուտար . ուսիկ ժողովրդեան երգերը կը բարձրային անդու անդադար . աղբիւրներուն ջրերը վէտ ի վէտ ցայտելով թանկագին քարերու հատիկներու պէս կը ցնցղկէին եւ ծիածաններ կը յօրինէին . կճեայ սիւներ , կիսափուլ աւերակներ , խառնուած նորակերտ կամ միջնադարեան շէնքերուն՝ բոլորովին նորանշան երեւոյթ մը կ'ընծայէին յաւիտենական քաղաքին :

Վեհ էր Հոռոմ , սակայն Պետրոսի սրտին՝ միայն անցեալ աներեւութացած բան մը կը յիշեցընէր :

Այդ տեղերուն վրայ ուր հին հոռոմայեցի կանայք իրենց զարդերով ժուռ եկած էին նազելով , դեռ կ'երեւային հիմունքը վաղեմի կործանած պալատներու :

Աւերակ բանտերը , ջերմուկները , յաղթական կամարները , անբաւ կեանքի մը վրայ կը խօսէին , որ ա՛լ յաւիտեան չիջած էր :

Կողոսէոնը , ուր մարդիկ սրախողխող կ'ըլլային՝ բիւրաւոր բազմութեան անագին վայելք , հաճոյք , արեցութիւն պատճառելով՝ հոգին պղտորեց :

« Եթէ կարենայի , կ'ըսէր , ես ալ նախնեաց պէս վայելել մահուան բոլոր արհաւիրքը , հիւանդագին ցանկութիւնս պիտի յագենար :

« Ի՛նչ ստակալի պէտք մըն է աս որ ամբողջ դարեր մարդկութիւնը չարչարեց : »

Փաղափար մը ունեցաւ :

Ինչո՞ւ չփորձէր այդ սարսափը որ զինքը հանգիստ չէր թողուր , այդ պէտքը գոհացնել գետնադամբաններուն տակ . այն ի՛նչ սարսուռ պիտի զգար այն տեղ . ուղեց առանձին այցելել

պալատ :

Պետրոս Վիեննացի բարեկամ քահանայէ մը յանձնարարական դիր ունէր Ս. Ագնէսի ժողովրդագետին համար , ուրեմն դիւրութիւն կար այդ խորհուրդը իրականացնելու : Իբր թէ մեծ դուարձութեան մը երթար , նոյն իսկ ցորեկը ակտրժակով ճաշեց . շատոնց էր այդչափ մտքի հանդարտութիւն զգացած չէր , երբ քահանային ներկայացուց իր խնդիրքը՝ մեծապէս թախանձելով որ դայն կատարէ :

Յօժարեցաւ ան , բայց խտալ սպասեց շիտակ իր առաջ բացուած մէկ երկու սենեակներէն չչեղիլ :

« Մենք անգամ , ըսաւ , ատոր ծայրը չենք դիտեր . այս թոյլտուութիւնս այնչափ մեծ բան է որ յուսամ գոնէ ի փոխարէն իմ պատուէրս զգուշութեամբ պիտի կատարէք : »

Պետրոսի սիրտը սաստիկ կը տրոփէր երբ երկաթէ դրան բացուելը լսեց :

Ոոնաւ օգ մը նկուղին քարեղէն սեւցած սանդուխներէն վեր կը բուրէր . պահ մը բարձրացած մութ դուռը շէնքէն ձեռքը բռնած ճրագին լոյսը սկսաւ ծածանիլ :

« Ուշադրութիւն , կրկնեց քահանան մէկ քանի լուցկի դնելով անոր ձեռքը , ճրագը չմարի՛ , բարի՛ ճանապարհորդութիւն , եւ մի՛ ուշանաք : »

Պետրոս սանդուխներէն վար իջաւ . ու նեղ անցքի մը մէջ մտաւ . այդտեղ պատերը խոշոր քարերով հիւստուած էին եւ երկու հոգի գծուարութեամբ պիտի կարենային անցնիլ . դամբանները հոտ՝ պատին մէջ տեղաւորուած էին . դարանին մէջ շինուած խոռոչներ էին ատոնք ուր կմախքները իրենց բնական երկայնութեամբ պռակած էին :

Մեռելական լուսութեան մէջ զէպի վեր կը նային սպիտակ դանկերը . Մոմին ցոլքը սողալով այդ դարաններուն վրայ անուրի դողդոջութիւն մը կը սփռէր հոտ : Աչքը ուր որ դարձընէր խորին մթութեան մէջ մեռելոց ոսկորները կը տեսնէր , բայց դեռ հանդարտ քայլերով առաջ կ'երթար :

Մրտին բաբախումը զազրած էր :

Քառորդի մը չափ քալեց , հեռզհեռ սենեակէ սենեակ փոխադրուելով , բայց իր փնտռած նորանշան զգացողութիւնները չէր գտներ :

Նստաւ :

Յանկարծ սրտին մէջ խռովութիւն մը սկսաւ . Մեռելներուն ցաւերը երեւակայեց , անոնց անձանօթ չարչարանքները . եւ մէկէն ի մէկ այնպէս թուեցաւ իրեն որ այդ կմախքները կը կենդանանային :

Հազիւ կրնար ճրագը ձեռքին մէջ բռնել. ա՛յն-
չափ կը սարսուար :

Ամբողջ մարմինը քրտինքէ թրջած , ծնկու-
ները իրարու կը սեղմէր :

Հոտ երկնցած կմախքները կենդանութիւն
կ'աննէին՝ չէ թէ մարմնով ոսկորներովը միայն :

Ահա կը կանգնէին :

Անոնց փոս աչուրներէն փոսփոր կը բխէր եւ
զլուխնին բարձր բռնած՝ դարանին մէջ նստած՝
կը ծիծաղէին ամէնքն ալ դեռու ծիծաղով :

Երկու կարգ ակումներնին իրար կը զարնուէին
դողէ բռնուածի պէս :

Արիւնը երակներուն մէջ սառեցաւ, եւ ցուրտ
խայթումներ թշերը խոցոտեցին :

Ուղեց ոտքի ելլել եւ ետ դառնալ , բայց ի
զուր :

Սրունքները չէին շարժեր. կարծես արմատա-
ցած էին սեւ խոնաւ հողին մէջը :

Կմախքները միշտ իրեն կը նայէին, փոսփորոտ
ակնակապիճներով :

Ճերմակ ակումներնին սոսկալի կափկափիւն
մը կը հանէին եւ անոնց միօրինակ խնդալը կը
հնչէր :

Եւ յետոյ իբր թէ աշխարհէ դուրս ելած ըլ-
լար , ինքզինքը օդային բան մը կարծեց :

Մեռելները զանի կը շրջապատէին , երթալով
կը մօտենային , ահա կը մօտենային եւ շունչեր-
նին ծոծրակն ի վար կ'իջնար :

Անոնց չոր թաթերը գլխուն մազերը բռնեցին
ու վեր քաշեցին , քաշեցին , կարծես զինքն ալ
կ'ուզէին իրենց դարաններուն մէջ ամփոփել :

Զարիուրելի աղաղակ մը արձակեց ու մարած
գետին ինկաւ :

Ժողովրդապետը եկաւ զանի ազատել . տես-
նելով որ օտարականը կ'ուշանար 3 մտատան-
ջութեան մէջ ընկեր էր, վար իջէր եւ գտեր էր
երիտասարդը՝ այգտեղ նուաղեալ :

Երբ երկրորդ առաւօտուն իր մահճին մէջ ար-
թընցաւ , իրեն այնպէս կ'երեւար որ անձը եր-
կուքի բաժնուած , կէսը ողջ էր եւ միւս կէսը
կմախք դարձած :

Հայելին նայած ատենը՝ միշտ երկու գլուխ
կը տեսնէր, մին իբր եւ միւսը մեռելի մը որ կը
ծիծաղէր ակումները իրար զարնելով :

Երբ ձեռքը երկնցնէր, կարծես նոյնպէս ուրիշ
ձեռք մը անոր քովը կ'երեւար . մարմինը կը-
մախքի մը հետ միացած համարեցաւ :

Կմախքին հետ կը ճաշէր , կմախքին հետ կը
քնանար :

Պետրոսի խելքը բոլորովին խանդարած չէր :

Գիտակից էր երազներուն զառանցութեանը :
Բայց անհնարին կ'ըլլար ինքզինքը ազատել
ասկէ :

Ոչ ոքի ուղեց խոստովանիլ զայն :

Բարից

ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻ ՍՎԱՃԵԱՆ

Ա.

Ե Ր Գ

Սիրո՛ւն գարուն , կանա՛չ գարուն ,
Քեզ ի՞նչ սրտով ողջունեմ .
Դու մեզ բերիք լաց ու արիւն —
էլ ես ուրախ երգ չունեմ :

Երգում էի ջերմ կարօտով ,
Գովքըդ անում ամէն օր ,
Երբ մեր երկրում քո քաղցը հոտով
Միշտ լցուած էր սար ու ձոր :

Երգում էի քնարս լարած՝
Մեր կեանքի լոյս օրերում ,
Երգում էի բըլբուլ գառած՝
Քանի վարդ կար հայ երկրում . . .

Ա՛խ , ի՞նչ սրտով երգեմ հիմիկ ,
Քեզ ի՞նչ սրտով ողջունեմ .
Փուշ են դառել վարդ ու ծաղիկ ,
էլ ես ուրախ երգ չունեմ :

Մեր տուն ու տեղն — հող , աւերակ ,
Մեր լոյս-օրերն խաւարել .
Մեր յոյսերը սեւ մոխրի տակ ,
Մեր դարգերը ծով դառել . . .

Ամպութուխս է եկել , պատել
Խեղճ եղբօրս սեւ կեանքին .
Անվերջ լալուց արցունքն հատել ,
էլ վերջ չըկա՛յ տանջանքին . . .

Սիրո՛ւն գարուն , կանա՛չ գարուն ,
Քեզ ի՞նչ սրտով ողջունեմ .
Դու մեզ բերիք լաց ու արիւն —
էլ ես ուրախ երգ չունեմ :

10 Մայիս 1897

Բ.

ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ԲԱՐՔԵՐԻՑ

«Մա'ն Զօլային . . . Երբ Զօլայի վերայ . . .»

(ԼԵԱՐՈՒՄԻՅ)

Տխուր մտքեր են ինձ յուզում այսօր — Այս ի՞նչ սրտամաշ դժուար ժամանակ Մեզ վիճակուել է ապրել — եւ անգոր՝ Տեսնել չարութեան լիտի յաղթանակ . . .

Խիղճ՝ պատիւ , օրէնք՝ ստքի տակ տուած , Մարդիկ ծաղրում են ազատ զգացմունք . եւ ազգասէրի կեղծ դիմակ հագած՝ Կոկորդիլոսի թափում արտասունք :

Եւ կոյր ամբոխի դայրոյթն ու յուզում Կորուստ է սպանում մտքին , տաղանդին . Որպէս պղտոր ծով , լափել է ուզում Դալար ափ դիմող արի՛ լողորդին :

Զինամուլութեան ոգին աւերիչ Յանուն ազգային առաջգիմութեան , Մարգասպան սրբով փշրում է գըրէչ . Անպարտին ճնշում երկաթէ շղթան . . .

Օ՛ , մեր լուսաւոր , գովա՛ծ դարավերջ , Ո՛ւր է քո բաշխած լոյսը աշխարհին . Կեղծի՛ք , չարութի՛ւն , հալածա՛նք անվերջ — Ահա՛ քո աւանդն յետագայ դարին . . .

25 Mars 1898

Գ.

Պ Օ Յ Է Տ

(Պ Ո Ւ Շ Կ Ի Ն)

Քանի Ապոլոնն չէ՛ կոչել երգչին Դէպի սրբազան ոգեւորութիւն , Ունայն աշխարհի հոգսերի միջին թաղուած է պոյէտն անխանդ անաւիւն . Չէ՛ հնչում նորա քրնարն ոգելից , Տուրա թմբութիւն է հոգին ճաշակում . եւ , գուցէ , չնչին շատ էակներից Ամենից չնչին նա՛ է աշխարհում :

Բայց հէնց համուտ է արթուն , յուշազգաց

Երգչի ականջին բարբառն երկնային . Որպէս մի արծիւ քրնից սթափուած՝ Յնցվում է իսկոյն պոյէտի հոգին :

Եւ նա , անհազորդ՝ ծափին ու գովքին , Տխրում , տրտմում է զուարճ աշխարհում . Ամբոխի պաշտած եւ ոչ մի կուռքին Երբէք պոյէտը գլուխ չէ խոնարհում . Եւ կարծես կեանքի խորթ , դաժան դաւակ , Երգով , յոյզերով կուրծքը պիկոծ , Փախչում է նա միշտ դէպի լայնարձակ Դաշտեր , անապատ , թաւ անտառի ծոց :

(Թարգմ. ռուս.)

25 Հոկտ. 1898

Ա.ՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆ

Մոսկուա

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր գրականութիւնը մենք իսկ չենք ճանչնար ամբողջապէս եւ ինչպէս որ պէտք է : Մեր նախնիքներուն ձգած ձեռագիրներէն հրատարակուած են միմիայն պատմական եւ կրօնական գործերը , այն պարզ պատճառով որ հրատարակողները վանականներ եղած են ընդհանրապէս : Նոյն իսկ այդ պատմական եւ կրօնական գործերը փակ կը մնան հայ ժողովրդին կամ տարտամօրէն ծանօթ են անոր , որովհետեւ անոնք իրենց գրաբար ընազրովը գոյութիւն ունին լոկ , եւ ժողովրդին մեծամասնութիւնը գրաբար չի գիտեր եւ չի կրնար գիտնալ :

Խորենացին , Փարպեցին , Նդիշէն , Լաստիվերտացին , Բիւզանդացին , Նարեկացին , Շնորհային , Լամբրոնացին խորհրդաւոր ստուերի մը մէջէն երեւցած են միշտ մեր ժողովրդին , եւ գրաբար զիտցող փոքրաթիւ հայեր միայն մօտէն ճանչցած եւ վայելած են անոնց գործերը : Ստուար զանգուածը որ ազգը կը կազմէ՝ անոնց վրայ տեղեկութիւն ունի ազգային պատմութեանց կամ հատուածական ուսումնասիրութեանց մէջ անոնցմէ յիշուած կտորուանքներէն : Կենսական պէտք մը լրացուած կ'ըլլար եթէ հայ մտքին այդ վաղեմի մշակներուն արտադրութիւնները արդի հայութեան ներկայացուէին՝ այսօրուան հայերէնին վերածուած :

Ռուսահայերը այս պէտքը առաջին զգացողները եղած են . իրենց բազմարդիւն Հիւսիսափայլին մէջ , Նազարեան եւ Նալբանդեան քանի քանի անգամ յայտնած են հին մատենագրու-

թեան կարեւոր գործերը աշխարհաբարի վերածելու փափաքը . եւ արդէն փափաքն իրականացուցած ալ են, մէկը թարգմանելով Լամբրոնացուոյն Տարոնի ճառը , միւսը՝ Փարպեցուոյն նամակն առ Վահան Մամիկոնեան . անկից ի վեր Տ. Խորէն Ստեփանէ այդ ճամբուն մէջ ամենէն կարեւոր քայլն առած է՝ թարգմանելով Խորենացուոյն պատմութիւնը: Արեւմտեան Հայոց մէջ, դեռ ոչինչ փորձուած է այդ ուղղութեամբ . եւ սակայն ի՞նչ շահեկան աշխատութիւն մը պիտի ըլլար հին մեծաշուք լեզուին այդ անգին էջերը մեր արդի ճկուն ու գողարիկ լեզուին վերածել եւ տալ ամեն կողմ ցրուած ժողովրդին որպէս զի ամէն մէկ հայ անհատի կարելի ըլլար ազգային հին կեանքն ու հին միտքը մտերմացէս ճանչնալ: Ինչո՞ւ ամէն հայ չունենայ Եղիշէ մը , Փաւստոս մը , Խորենացի մը իր ձեռքին տակ , իր բարձին մօտ , իրեն մատչելի , իրեն ընտանի լեզուով : Յուսարով որ Մխիթարեան Հայերը , որոնք ամենէն աւելի հեղինակութիւն ունին եւ միջոց՝ այդ այնքան դժուարին որքան սիրուն գործը կատարելու , ուշադրութիւն կը դարձնեն այս կարեւոր պահանջին , մենք պիտի ջանանք Անահիտին մէջ մեր նախկին մատենագիրներէն գեղեցիկ հատուածներու թարգմանութիւններ հրատարակել մերթ ընդ մերթ , ինչպէս արդէն փորձած ենք Պոլիս՝ Ծաղիկ հանդէսին մէջ՝ Նարեկացուոյն մէկ քանի ազօթ քննարկն թարգմանութեամբ , որ շատ սիրալիք ընդունելութիւն գտաւ հատարակութիւնէն : Կը կարծենք որ այս ձեռնարկը կրնայ հիմնական ազդեցութիւն ունենալ մեր արդի գրականութեան վրայ , անոր աւելի մօտէն փոխանցելով մեր տոճային վաղեմի ոգին ու ոճը , բուն հայ գոյնն ու ճաշակը :

Միայն գրաբար ընագրով հրատարակուած ու կիսովին ծանօթ՝ պատմական եւ կրօնական գործերը հանրածանօթ դարձնելու գործէն զատ, կայ ուրիշ գործ մը, նոյնչափ եւ թերեւս աւելի կարեւոր. այն է երեւան հանել ինչ որ կայ զուտ գրական, եւ աշխարհական, ազատ հգուով գրական՝ մեր հին մատենագրութեան մնացորդներուն մէջ . ընդհանրապէս մեր նոր սերունդները անտարբեր մնացած են մեր նախկին գրականութեանը, այն տարածուած կարծիքին վրայ հիմնուելով թէ այդ գրականութիւնը միմիայն կրօնական եւ ժամանակագրական է եւ գեղեցկագիտական ո եւ է հրապոյր չունի. այդ նոր սերունդները ամբողջապէս սնած են օտար գրականութիւններով , եւ ատոր համար է որ արդի հայ

մատենագրութիւնը , արեւմտեան Հայոց մէջ մանաւանդ՝ մեծ մասամբ ոգւով ու ձեւով ծայրայեղորէն օտար եւ նմանողական է , եւ չունի տոճային դրոշմը , տեղային ու ցեղական համուհոտը՝ որ ճշմարիտ կենդանի գրականութեանց հիմը կը կազմէ :

Այդ միօրինակութեան մեղադրութիւնը անիրաւ է եւ սխալ: Անշուշտ ոչ բազմաթիւ , բայց կան հինէն մնացած ձեռագիրներուն մէջ՝ զուտ գրական շահեկանութիւն ունեցող, աշխարհական զգացումներ թարգմանող կտորներ . այսպէս՝ անհամար երգեր սիրոյ , խնջոյքի , մահուան . նկարագրութիւններ քաղաքներու , երկիրներու . դիւցազնական կամ պատմական քերթուածներ, երգիծանքներ եւլն . ասոնց մեծ մասը գրուած են խառնակ գրաբարով մը կամ գրեթէ բոլորովին ռամկական հայերէնով մը : Մեր նոր հայերէնին ու մեր նոր գրականութեան արմատներն են անոնք , եւ արդի հայ գրողներու համար զանոնք ճանչնալն եւ ուսումնասիրելը մատենագրական դաստիարակութեան էական մէկ տարրը պէտք է կազմէ :

Հայ բանաստեղծութեան այդ հատկատրներէն հանդէսներու կամ լրագիրներու մէջ հրատարակուած են երբեմն կցկտուր էջեր . բայց դեռ, բացի Քնար Հայկականին կամ Հ. Ա. Տէվկանցի Հայերգին պէս մասնական հաւաքումներէ, մեր ազգային բանաստեղծութեան ամբողջական եւ կանոնաւոր հրատարակութիւն մը չէ երեւցած : Պիտի ջանանք այդ պահանջն ալ մասամբ լրացնել՝ Անահիտի մէջ երբեմն երեւան բերելով մեր ժողովրդին հոգւոյն այդ ուղղակի եւ կենդանի բացատրութիւնէն հատուածներ :

Այս անգամ կը սխալնք աշխարհաբար թարգմանութիւնը հրատարակել սիրուն արձակ քերթուածի մը, որուն հեղինակն է Երեւանցի Զաքարիա Մարգար Խոճենց անուն բանաստեղծ մը եւ որուն ախղոսն է իր գրաբար ձեւով « Բարառական դիմանութիւն վարդոյն եւ սուխակին » : Այս գործը գերծ չէ կրօնական ոգիէն . աստուածաբանական թաքուն հիմի մը վրայ հաստատուած է . սիրոյ պատկերներով՝ Հոգւոյն եւ Աստուծոյ միատիքական տարփանքը կը ձրգտի այլաբանել (ինչպէս հեղինակն իսկ կը բացատրէ իր « Զեկուցմունք » ին մէջ) . բայց պատմութիւնը արեւելքի ամենէն սիրական, ամենէն անուշ աւանդութիւններէն մէկուն վրայ կ'որոշուի , այն է գաղափարական տարփանքը Վարդին ու Սոխակին, զոր մանաւանդ պարսիկ բանաստեղծները այնքան քնքուշ գորովանքով եր-

գամ են : Մեր քերթողը պարսկական գրոյցը առած , ճոխացուցած , դաջն զմայլելի կերպով մարդկայնացուցած , անկից ամբողջ վիպասանութիւն մը հանած է որ իր միամիտ բայց ըզգայուն ոճովն ու գերազանցօրէն արեւելեան ուղովը մեծապէս շահեկան է : Քիչ անգամ՝ մարտիրոս ու զիւցայն սիրոյն հոգեբանութիւնը այսքան փափուկ գծերով արտայայտուած է . եւ միտքի քական խորքը՝ անուշ ու հեռաւոր հրապոյր մը կ'աւելցնէ քերթուածին հեշտալիր պատկերին , ինչպէս վերածնութեան առաջին շրջանի Իտալացի քերթողներուն մէջ՝ որոնք գեղեցկութեան սէրն ու Աստուծոյ սէրն իրարու կը հիւսէին : Դժբաղդաբար որոշ չի գիտցուիր թէ ո՞ր դարուն ապրած է այս Մարգարը , ի՞նչ կեանք ունեցած եւ ուրիշ ի՞նչ գործեր արտադրած է : Հաւանական կը թուի որ ԺՁ. ԺԷ. դարերուն ապրած ըլլայ , եւ յայտնի է որ , Երեւանցի ըլլալով , պարսկագէտ եղած է , եւ ծանօթ՝ պարսկական բանաստեղծութեան , որուն ազդեցութիւնը կը զգացուի այս քերթուածին մէջ : Վարդ եւ Սոխակին զբարբար բնազիրը արգէն տպուած է Ս. Բեթերապուրկի մէջ , բայց այսօր սպառած եւ անգտանելի (1) . երկրորդ տպագրութիւն մը՝ աշխարհաբար թարգմանութեանը հետ միացած՝ գործ մըն է ջերմապէս յանձնարարելի :

Ա. Չ.

ՎԱՐԳ ԵՒ ՍՈԽԱԿ

ԱՅԼԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Արեւելքի կողմերը , Ասիոյ մասին մէջ , երկայն ատենէ ի վեր Նոր-Օր կամ Գարնանամուտ մեծ արքային ազգական՝ թագաւոր մը կար շատ քաղցրաբարոյ , առատաձեռն ու բարեբար , Գարուն-Թագաւոր անունով :

Ասի ունէր ազլիկ մը օժտուած սքանչելի գեղեցկութեամբ , որուն նմանը երկրիս վրայ տեսնուած չէր . կարծես թէ թագուհին էր բոլոր ծաղիկներուն , եւ անունը կ'ըսուէր Վարդ-

Անթառամ : Հայրը դաջն շատ կը սիրէր , եւ կը խորհէր միշտ թարմ ու զուարճ պահել դաջն , ինչպէս որ կը վայլէր անոր չքնաղ գեղեցկութեանն ու զշխոյսական բարձր աստիճանին :

Ուստի կատոյց քաղաք մը Վարդարան անունով , հիանալի յորինուածութեամբ ու վայելուչ տեսքով , որուն հաւասարը արեւուն տակ տեղ մը գոյութիւն չունէր : Եւ որպէս զի այլասեռ օտարականներէն ո՛չ մէկը մուտք գտնէ հոն , ամբողջ քաղաքը պարսպեց սպիտակ յասպիս քարով . եւ միայն մէկ դուռ մը ձգեց ձորի մը մէջ՝ գետնի հաւասար , յորդահոս գետի մը վրայ որ քաղաքէն դուրս կ'ելլէր . այնպէս որ եթէ մէկուն հարկ ըլլար դուրս ելլել կամ ներս մտնել , պարտաւորուած էր սուղակի պէս ընկղմելով լողալ ու անցնիլ . հոն ալ կանգնեց Բարձրուղէ-Նոճի անուն հաւատարիմ բարապետ մը՝ մշտապալար սաղարթներով զարդարուած , առանց որուն միջնորդութեան ո՛չ մէկը կրնար քաղաքը մտնել :

Յետոյ անոր մէջ բազմաթիւ գունդեր կարգեց սիդաւէտ մարդերու , սամապեաներով , հարիւրապետներով եւ սպարապետներով , գեղեցիկ կարգաւորութեամբ շարադասուած՝ ինչպէս նորաբողջով բոյսեր , ծառեր ու տունկեր : Անոնց հետ մէկտեղ , ծաղկափթիթ երփներանգ զարդերով պճնուած շատ մը գործակալներ եւ գեղափայլ օրիորդներ եւ նաժիշտներ պատրաստեց զանազան պաշտօններու համար , որպէս զի ամէն հարկաւոր սպասաւորութիւն մատուցանեն մեծ զշխոյսին :

Եւ երբ ամէն պարագաներով պատրաստուեցաւ Վարդարան քաղաքը , Գարուն թագաւորը իր Վարդ-Անթառամ մանկուհի զշխոյս գուստրը արքայական աթոռը բազմեցուց , հրամայելով զօրքերուն ու զօրապետներուն , զործակալներուն եւ օրիորդներուն որ հպատակին անոր եւ ծառայեն մեծ հնազանդութեամբ :

Դշխոյսին պալատին գուռը կեցուց՝ իբրեւ յատուկ պահապան՝ Փուշ-Դաշուհակիր անունով զինակիր մը , չարագործներուն դէմ զգուշութեամբ հսկելու համար , որպէս զի ազէտք մը չպատահի անոր :

Բ.

Վարդը , գեոարողընջ մանկութեան հասակէն թագաւորական աթոռը բազմած , ինքզինքը տուաւ խրախճանական հրճուալի զրօսանքներու՝ իր օրիորդներուն հետ ուրախութեան խորնջոյքներ քնելով միշտ :

(1) «Վարդ եւ Սոխակ»-ին իտալերէն Թարգմանութիւնը հրատարակած են Վենետիկ Մխիթարեանները 1879ին , եւ Քրասնեքէն Թարգմանութիւն մը , Սէնտ անճաշակ , հայագէտ ԼըՎայեանս որ Փորթլիվալի մեռելով լոյս տեսած է 1833ին :

Աստու մը կանուխ , իր փառաւոր մեղուչե-
րանդ պատմութեանը հաջնելով , եւ դարնան ցօղի
նման մարդարտաշար եւ ամենայեւ օղերը գնե-
լով ու քայտերը գլխուն եւ լանջքին , հրամայեց
Սրտագովիչ Ազգրիւր նաժշտին որ իր ամենաովճիտ
հայելին մատուցանէ . անոր մէջ իր դէմքին գե-
ղեցկութիւնը դիտելով , ապշեցաւ մնաց , ու ըս-
քանչացմամբ գոչեց « Ա՛խ , ի՞նչ անբաղդա-
տելի գեղեցկութիւն եւ ի՞նչպիսի վայելչա-
կան տեսք է որ Արարիչն ինձի շնորհեր է . ար-
դեօք իմ նմանս կը գտնուի՞ երկրիս վրայ , թէ
ես եմ միայն տէր այս չքնազու թեան . չէ՛ , չեմ
հաւատար որ ինձի պէս չքնազ ու գեղեցիկ ու-
րիչ մըն ալ գտնուի . » եւ այս ըսելով այնչափ
մեծամտեցաւ որ ա՛լ չկարենալով համբերել , իր
Զեփուռ սուրհանդակը կանչեց եւ հրամայեց ա-
նոր շուտով երթալ եւ աշխարհիս մէկ ծայրէն
միւսը պտրտիլ եւ նրբագինն հետադատութեամբ
որոնել երկրիս ամէն մէկ խորշն ու անկիւնը ,
տեսնել թէ իր գեղեցկութեանը բազդատուելիք
մէկը կը գտնուի՞ եւ հաւատար լուր մը բերել ի-
րեն Սուրհանդակը հնազանդելով չուեց ամենայն
արագութեամբ եւ սլացաւ արեւելքէն արեւ-
մուտք , հիւսիսէն հարաւ , բոլոր քաղաքներն ու
ընակութիւնները , գաշտերն ու լեռները , երկրիս
ամէն մէկ խորշն ու անկիւնը , ծովն ու ցամա-
քը , ջուրին վրայ եւ օդին մէջ . եւ ուրտեղէն
որ անցնէր , մանրագինն նայուածքով կ'որոնէր .
եւ անոր նման ոչ մէկը գտնելով , դարձաւ իր
տիրուհունքն քով , անոր հայիւ տալու :

Գ.

Անտառի մը մօտէն անցած միջոցին , Զեփուռը
լսեց երաժիշտ մը , որ չափազանց քաղցրանը-
ւազ ձայնով սիրոյ երգեր եղանակելով , անտա-
ռին արձագանգները կը հնչեցնէր . քիչ մը ականջ
դնելով , այնպէս սաստիկ յափշտակուած գմայ-
լեցաւ որ իր սրնիթաց ոտքերը՝ թուլցած՝ քայլ
մը առաջ չկրցան երթալ :

Հարկադրուեցաւ անտառը մտնել եւ տեսնել
թէ ո՛վ է այդ երաժիշտը , եւ տակաւ առ տա-
կաւ յտաձանալով , տեսաւ անկիւն մը տխեղծ,
ողորմելի , նիւար եւ անզօր ուղքամերկ մէկը ,
որ ոչ աջ եւ ոչ ձախ կը նայէր , այլ անզազար
ստտանդական ոտտոտալով սիրոյ երգեր , կ'եղա-
նակէր : Քանի մը ժամ մտիկ ընելէն ետքը ,
մտեցաւ անոր եւ յարգանքով բարեւելով դայն՝
ըսաւ . « Ո՛վ սիրահար երիտասարդ , կ'աղաչեմ ,
ըսէ՛ ինձի , ո՞վ ես դուն եւ ո՞րտեղէն ես , եւ

ի՞նչ է քու անունդ , եւ որո՞ւն այսքան սիրա-
հարուած ես որ այդպէս բղձեռանդ սրտով եղա-
նակիդ ձայնովն անտառը կը հնչեցնես , եւ ին-
չո՞ւ այսպէս տխեղծ ու ողորմելի ես դարձեր .
կը խնդրեմ , մի՛ ծածկեր ինձմէ սրաիդ կիրքը ,
վասն զի իմ սիրտս կը վկայէ որ դուն ազնուա-
կան արիւնէ սերած մէկն ես եւ քու խղճովի
տեսքդ զիս կը տխրեցնէ ու քեզի ցաւակից
կ'ընէ : »

Երաժիշտը պատասխանեց . « Ո՛վ գթասիրտ
ու բարեբարոյ մարդ , որովհետեւ ողորմելի թա-
փառական պանդխտի մը ցաւակից ըլլալով՝ անոր
որպիսութիւնը հարցուցիր , քեզի պիտի ըսեմ
ո՛վ ըլլալս եւ պիտի յայտնեմ սրտիս գաղանիքը :
Ես մեծ թաղաւորի մը դուակ եմ , ազատու-
թեան մէջ ծնած . եւ անունս է Սոխակ-Սիրա-
հար : Ծնողքս զիս պարկեշտութեան եւ ազա-
տութեան մէջ մեծցուցին . բայց հիմա դերի եմ ,
սիրոյ անխղելի շղթաներովը կապուած : Վասն
զի երբ չափահաս եղայ , սիրտս հօր սիրոյն
բորոքեալ հնոցը ինկաւ , եւ սիրահարուեցայ
երեւակայական գեղեցկութեան մը զոր չեմ տե-
սած ու չեմ ճանչնար , որուն ոչ անունը գիտեմ
ոչ ալ ինչպիսի մէկն ըլլալը . բայց միայն անոր
գաղափարական սէրն ու երեւակայութիւնը սիր-
տուս կ'այրէ ու կը տոչորէ , այնպէս որ ա՛լ չկր-
նալով համբերել , թողուցի ծնողքս ու ընտանի-
քս , տունս ու ժառանգութիւնս , եւ լեւ ու
գաշտ ինկած՝ կը վնտռեմ իմ սիրոյս առարկան .
եւ որովհետեւ չկրցայ դայն դտնել ու ճանչնալ ,
աշխարհէ քաշուած՝ այս անմարդաբնակ անտա-
ռը կը բնակիմ , անօթի , ծարաւ ու մերկ , եւ
ամէն հաճոյքէ հրաժարած , հոս կ'ապրիմ առանց
ոչ մէկ մխիթարութեան . ուրիշ բան չեմ մտա-
ծեր , բայց միայն զիչեր ցերեկ սիրոյ երգեր ե-
զանակելով օրերս կ'անցընեմ , յոյս ունենալով
որ օր մը իմ բաղձալիս տեսնելու եւ սրտի ան-
դորրութիւնը գտնելու բարեբաղդութեանը պիտի
հասնիմ : Ահա քեզի ըսի իմ ամբողջ որպիսու-
թիւնս . կը խնդրեմ ուրեմն որ դուն ալ ինձի քու
ո՛վ ըլլալդ յայտնես եւ թէ ի՞նչ պաշտօնի մէջ
կը գտնուիս եւ թէ ի՞նչ պատճառով այս անա-
պատացեալ անտառին մէջ կը ճամբորդես ու
կ'անցնիս : »

Սուրհանդակը պատասխանեց . « Անունս Զե-
փուռ է եւ սուրհանդակն եմ Փարուն թաղաւո-
րին աղջկան՝ Վարդ-Անթառամ կոչուած մեծ
գլխոյին , որ Վարդարան վայելուչ քաղաքը կը
բնակի : Այս թաղուհին բոլոր արարածներուն
ամենէն չքնազն ըլլալով՝ ուղեց պիտնալ թէ բա-

վանդակ աշխարհիս մէջ իրեն նման գեղեցիկ մը կը գտնուէ՞, հրամայեց ինծի տիեզերքին չորս ծայրը երթալ ու երկրիս ամէն մէկ խորշն ու անկիւնը պտըտիլ, եւ նրբանկատ քննութեամբ որոնել թէ անոր բազդատուելիք ուրիշ մըն ալ կա՞յ . այս հրամանին համեմատ աշխարհիս մէկ ծայրէն միւսը պտըտեցայ, բայց անոր նմանը չգտայ, եւ հիմայ կը գտնամ իրեն հայի տալու ։»

Սուրճանդակին խօսքերը լսելով, Սոխակն իսկոյն յորգեռանդ սիրով ճոխացաւ եւ կարծես ինքիւրմէ դուրս ելլելով՝ ա՛լ աւելի պերճաձայն սկսաւ եղանակել եւ երգել . եւ որպէս թէ վաղեմի սիրահարն ըլլար Վարդին, անոր անունովը երգեր յորինելով մեծ հրճուանքով գետինը կը թաւալէր, նորէն ոտքի կ'ելլէր, եւ քաղցրաձայն բարբառով անտառը կը հնչեցնէր ։

Այս տեսնելով, Զեփիւռը զարմացաւ եւ ըսաւ . « Ուրեմն դուն առաջուց լսած էիր Վարդին ա-նունը եւ կամ տեսած էիր զայն, որ այդքան վառեցար անոր սիրովը ։»

Սոխակն ըսաւ . « Ո՛չ անունը լսած էի, ո՛չ ալ զինքը տեսած էի . բայց քու խօսքերէդ այնպիսի անուշաճոտ բուրմունքներ քիմքս լեցուեցան որ իսկոյն սիրտս վկայեց թէ ա՛ն է իմ սիրելիս որուն սիրովը այսքան ատենէ ի վեր կ'այրիմ ու կը մրկիմ ։»

Զեփիւռն ըսաւ . « Շատ զիւրաւ ինքզինքդ կը համոզես . բայց ան դեռ քեզ չի ճանչնար եւ դուն չես կրնար անոր ընտելանալ զիւրութեամբ ։»

Սոխակը ըսաւ . « Աէրը զիս չուտով կը ծանօթացնէ . եւ եթէ չընտելանամ, ինծի համար բաւական է սրտի համակրութեան սէրն ունենալ եւ անոր անունը յիշելու միտքս թափափուցիլ ։»

Զեփիւռն ըսաւ . « Ի՞նչ օգուտ կուսենաս մինակ քուկին սիրովդ ու համակրութեամբդ, եթէ ան քու սիրոյդ եւ համակրութեանդ ծանօթ չըլլայ ։»

Սոխակն ըսաւ . « Միթէ դու չե՞ս գիտեր սիրոյ զօրութիւնը . վասն զի եթէ անոր քով ինծի համար համակրութիւն գոյութիւն չունենար, այնպէս սէրս չէր բորբոքեր՝ միմիայն անոր անունը լսելով, առանց զինքը տեսնելու . ճշմարիտ սիրովին վրայ սիրոյ ներգործութիւնը ա՛յնքան ազդու է որ համակիր սիրելին մագնիսի պէս իրեն քաշելով ինքզինքը կը ծանօթացնէ եւ սրել կուտայ անոր ։»

Զեփիւռն ըսաւ . « Նորէն կ'ըսեմ որ դուն ա-մէն բանի եւքը դէպի բարին կը յուսաս . անիկա

աստիճանով քենէ շատ բարձր է, եւ քեզի հա-մար դժուար է անոր քաղաքը մտնել ։»

Սոխակն ըսաւ . « Աէրը ամէն բանի կարող է . բարձրը կը խոնարհեցնէ, հեռուորը կը մօտեցնէ եւ անկարելին կարելի կ'ընէ ։»

Զեփիւռն ըսաւ . « Շատ նեղ եւ անձուկ է ճամբան, եւ դուն անզօր ըլլալով թերևս չկա-րենաս տոկալ ։»

Սոխակն ըսաւ . « Մնոր ճամբուն վրայ միւս-նիլը ինծի կեանք կը համարիմ ։»

Զեփիւռն ըսաւ . « Շատ խիստ պահապաննե-րով չըջապատուած է ան, այնպէս որ նոյն իսկ եթէ հոն հասնիր, անոնցմէ անհնարին տան-ջանքներ պիտի կրես ։»

Սոխակն ըսաւ . « Գուն չե՞ս գիտեր որ կա-տարեալ սէրը վախը մէկզի կը նետէ . ուստի ոչ մէկ տանջանք ու վիշտ կրնայ զիս բաժնել ա-նոր սէրէն ։»

Սուրճանդակը, անոր հաստատամտութիւնը տեսնելով, ըսաւ . « Կը տեսնեմ որ դուն կա՛մ ունայն սիրով ցնորած ես եւ կա՛մ պարծենկոտին մէկն ես, որ այդքան բարձրը կը ճգտիս . իսկ եթէ հաւատարիմ սիրահար ես, թող Տէրը սրտիդ համեմատ տայ քեզի ։» Այս ըսելով թո-ղուց ու գնաց ։

Քաղաքը համեմելով եւ զշտոյն ներկայանա-լով, հաւաստեց անոր թէ բովանդակ աշխարհի մէջ ո՛չ մէկ տեղ մը իրեն բազդատուելիք գե-ղեցիկութիւն մը կը գտնուէր . պատմեց նաեւ ա-մէն ինչ որ տեսած եւ լսած էր, եւ մանաւանդ ինչ որ խօսած էր սոխակին հետ՝ մի ըստ միովէ հազորդեց Վարդը շատ ուրախ եղաւ իր սրտին մէջ, բայց բան մը չըսելով՝ նորէն իր օրիորդ-ներուն հետ ինքզինքը հրճուանքի եւ զրօսանքի տուաւ ։

Դ.

Սուրճանդակին մեկնելէն ետքը՝ ողորմելի սո-խակը՝ սիրոյ բորբոքեալ հնոցին մէջ ա՛լ աւելի իյնալով եւ ա՛լ չլինալով զիմանալ, որոշեց ճամբայ ելլել, Վարդարան քաղաքը երթալ, յուսալով որ հնարքով մը ներս կը մտնէր եւ իր քաղցրանուագ ձայնովն ամենաչքնազ թագու-ւոյն կը ծանօթանար ։

Շատ մը ճիգերէ եւ տառապանքներէ յետոյ, հազիւ հազ հասաւ մարգաղեսին դաշտ մը խիստ հրճուալի . եւ հետուէն տեսնելով գեղաչէն պա-րիսպը քաղաքին, անձառելի ուրախութեամբ լեցուած՝ մօտեցաւ որ դրան մուտքը գտնէ .

ՀԱՅՈՒՆ ՁԻՂԵՐԸ

Ա.

բայց տեսաւ որ ո՛չ թռչունն իր թեւով, ո՛չ օձը սողալով կրնային ներս թափանցել . այլ միայն յորդահոս գետէ մը՝ որ քաղաքէն կ'ելլէր եւ արգասարեր դաշար կ'ոտոգէր՝ պէտք էր ընկողմնելով լողալ ու միւս կողմն անցնիլ : Կանգ առնելով քիչ մը մտմտաց , բայց վերջապէս վրասահելով ջերմեռանդ սիրոյն որ ամէն բանի կը յաղթէ՝ ոչինչ համարեց հեղձամուղձ ըլլալն ու մեռնիլը , գետին սրբնթաց հոսանքին մէջ նետուեցաւ , եւ մեծ նեղութեամբ լողալով պարըսպին միւս կողմն անցաւ , ուր կիսամեռ եւ շքնչատապառ ինկաւ փոռեցաւ դռնապանին սաղարթաւոր ծաղկափթիթ գէտերուն մէջտեղը , որոնք թէեւ խոկոյն կրնային զայն կաշկանդել եւ բանտ նետել , սակայն ըստ որում օրէնք չէր Նոճի դռնապանէն հրաման չառած եկամուտ նժգեհի մը ձեռք զպցնել , զպցին անոր իմացուցին անձանօթ մէկու մը ներս մտած ըլլալը :

Նոճի դռնապանը եկաւ , ոտքի հանեց զայն եւ հարցուփորձ ընելով ուզեց զիմնալ թէ ո՛վ է եւ ո՛ւրկից կուգայ եւ ինչո՛ւ եկեր է Վարդարան սրբացեալ քաղաքը :

Երբոր Սոխակը իր ու հօրը , տոհմին ու քաղաքին անունը տուաւ , խոկոյն Նոճին յիշեց որ իր նախկին տիրոջ տղան էր ան , որուն հօրը տունն ալ երկայն ատեն բարապետութեան պաշտօն վարած էր , եւ շատ անգամ զայն ուսերուն վրայ առնելով պտըտցուցած էր : Զեռքովը բռնեց զայն եւ յարգանքով տարաւ հանգչեցուց իր բարձր սենեակին մէջ , սրտապնդեց զայն որ մէկէ մը կասկած չունենայ եւ ամէն պարագայի մէջ իր պաշտպանութիւնը խոստացաւ :

Դռնապանին այս անակնկալ յուսադրական խօսքերուն վրայ , Սոխակին սիրտը մեծապէս բերկրեցաւ . եւ օթարանը գտած ըլլալով , սիրոյ խոկմանն անձնատուր եղաւ . բայց քունը աչքէն կտրեցաւ եւ նինջն արտեւանուեցէն . եւ ամբողջ գիշերը մեծ տաքնապի մէջ էր : Եւ ա՛յ չկրնալով տոկալ , առտուն կանուխ մուկնուլուսուն արթնալով , իր բարձրաւանդակ տեղէն՝ սովորութեանը համեմատ՝ սկսաւ այնքան քաղցրանուազ ձայնով սիրոյ երգեր գեղգեղել որ քաղաքին բոլոր ունկնդիրները հիացմամբ կը զմայլէին բայց չէին գիտեր թէ ո՛վ էր երգողը եւ ո՛ւրկից կուգար եղանակը , վասն զի բարապետն ու իր ղէտերը ո՛չ մէկուն բան մը յայտնած էին :

ԶԱՔԱՐԻԱ ՄԱՐԳԱՐ ԽՕՃԷՆՑ

(Շարունակելի)

Մարդիկ , քաղաքակրթութեան զգլխիչ հոսանքին մէջ բռնուած , կը վազեն խենդերու պէս՝ փախչող երջանկութեան մը ետեւէն . ու այս յիմար ընթացքին մէջ շատեր ճամբան կը մնան . ուրիշներ կը կորանցնեն իրենց հողին ու մարմնոյն համերաշխութիւնը : Այն ատեն ջիգերը կը պրկուին , ուղեղը կը յոգնի , եւ ատենցմէ կը ծնին ջղային տկարութիւնները : Այսպէս՝ մարդիկ ամէն երկրի մէջ , քիչ շատ ջղային են : Կան սակայն ազգեր որոնք մասնաւոր պատճառներով , ուրիշներէ աւելի տրամադիր են ջղային խանգարմանց : Ռուսիացիք , Ամերիկացիք ու գլխաւորաբար Հրեաները ջղային ազգեր են :

Հայերն ալ ջղային ազգերուն մէջ իրենց տեղը ունին : Հակառակ զանազան երկիրներու մէջ բնակելնուն , հակառակ Ռուսիոյ , Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի տարբեր քաղաքակրթութեանց , Հայերը ջղային են , ու ջղային են եղած ոչ միայն այս վերջին դժբաղդ դարերուն մէջ , այլ իրենց անկախութեան օրերուն ալ :

Հայաստան դաշտ մը եղած է պատերազմներու , ճամբայ մը Ասիոյ աշխարհակալ ցեղերուն , Ասորեստանցուց , Մարաց , Պարսից , Արաբացուց աւայն , որոնք յաջորդաբար անոր հարստութեանն ու գեղեցկութեանն գրգռուած , եկած տիրապետած են : Շատ քիչ ազգեր Հայոց չափ տանջուած են : Շատ քիչ երկիր Հայաստանի չափ արիւն ծծած է : Հայոց կեանքը գերութեան ու ազատութեան շարք մը , անկումի ու վերակենդանութեան շղթայ մը եղած է : Հայը իր ազատութիւնը պահելու համար երբէք չէ ընկրկած կատաղի պայքարներ մղելէ ահագին բարբարոս ուժերու դէմ : Մէկ սահմանազուխէն բարբարոս ուժերու դէմ : Մէկ սահմանազուխէն թշնամին ղեռ նոր վռնտած , միւս կողմ վազած է նոր ու աւելի զօրաւոր ուժերու դէմ կուռելու համար : Ու այսպէս , առանց հանդատի , առանց դադարի , զէնքը վար չէ ձգած : Այս մըշտատեւ ու տաժանելի պայքարը տիրեցուցած է Հայը , զանապուցած՝ հողին , յոյնեցուցած՝ ջիգերը : Ամէն մեծ ցնցումէ յետոյ՝ թուլացում յառաջ կուգայ , կրնիրու հողին կ'ամպրափ , ջիգերը կը սմբին : Մայրերը արհաւիրքներու մէջ կը ծնին , զիշերներով անքուն , օրերով սգաւոր ,

պաւարը հոգիով ու մտքով , սեւերու եւ ար-
ցունքներու մէջ՝ կը ծնին . ու յետոյ , տարիներ-
ուով , գերութեան մէջ , մեղամաղձոտ միջավայրի
մը մէջ կը մեծցնեն իրենց որբերը :

Բոլոր այդ տաղնապները , սուգերն ու ար-
ցունքներն են պատճառ մեր ջիղերուն տկարաց-
մանը : Քաղաքական կեանքի վերջնական ջըն-
ջումէն յետոյ , Հայը , գերութեան մէջ , օտարին
լուծին տակ , սրտին ցաւէն , հոգիին վրդո-
վումներէն հպեցուցած , մաշեցուցած է իր ջի-
ղերը : Այդ պայմաններուն մէջ անասուններն
անգամ կ'այլասերին , կը փոխուին , կը տկարա-
նան : « Ծառայութիւնը , գերութիւնը , տարբեր
ու նոր անդառութիւնը ու կլիման , կ'ըսէ Պիւֆ-
ֆօն , կը բաւեն անասունները փոխելու , տկա-
րացնելու » : Անասպատին թագաւոր առիւծը եր-
կաթէ վանդակին մէջ թռչուն մը կ'ըլլայ : Լեռ-
ներու անդուսպ զինուորը առանց զէնքի , գե-
րութեան տակ ջղային մը կ'ըլլայ :

Հալածեալ ազգերը ջլախտացեալներ են :
Մենք դարերէ ի վեր հալածանքի ենթարկուած ,
կեանքի կոխը մղելով մենէ շատ աւելի զօրաւոր
տարրերու դէմ , յոգնեցուցած ենք ու միշտ կը
յոգնեցնենք մեր ջղային դրութիւնը : Հրեաները
մենէ աւելի հալածուած , ամէն երկրէ վտարեալ ,
թափառական՝ աշխարհի վրայ , հաց ու ապահո-
վութիւն փնտռելով , եղած են ցեղերուն է՛ն
ջլախտացեալը : Ամէն քաղաքներու մէջ ուր
կ'ապրին , համեմատաբար իրենց թիւին , ահա-
զին քանակութեամբ ջլախտաւորներ ունին ու
անհատու՞մ խնդրեր : Այլասերումն է ասիկա
ցեղին , տկարացումը անզգալաբար անոր ջղա-
յին դրութեան :

Մենք , քաղաքական ու կրօնական տեսակէ-
տով անոնցմէ նուազ հալածուած աշխարհի մէջ ,
բայց ահռելի վէրքերով ծածկուած մեր երկրին
մէջ իսկ , սոսկալի ջարդերով խոցոտուած , կը
տանջուինք մեր ջիղերով : Դիտուած է որ ա-
մէն մեծ կոտորածէ , ամէն հանրային զժբաղ-
դութենէ յետոյ , ջլախտաւորներուն թիւը կ'ա-
ւելնայ : Բարիդի պաշարումէն յետոյ բժիշկները
զիտեցին թէ մայրերը ջղային զարմանալի տկա-
րութեան մը մէջ կը գտնուէին : Պաշարումի ա-
տեն յղացուած դաւակները ջլախտացեալներ
եղան գրեթէ ընդհանուր մեծամասնութեամբ :
Լը Կրան տիւ Սօլ (1) նշանաւոր ջլախտաբոյժը
որ ուսումնասիրեց այս կէտերը , կ'եզրակացնէ
թէ մտաւորական տխուր ու յուզեալ ձգտումները

ոչ միայն կ'ազդեն անձին ընդհանուր ջղային
դրութեան վրայ , այլ անկից ծնած դաւակնե-
րուն վրայ ալ :

Ամէն ուղեղի անկիւն կը քնննայ յիմարու-
թիւնը , խնդիրը զայն շարթնցնել է . » կ'ըսէ
Մօրօ տը Թուր :

Ամէն մարմնոյ մէջ ջիղերը քաշուած կը մնան
անկիւն մը . ոտքի կ'ելլեն՝ երբոր գրգռուին ար-
տաքին պատճառներով : Սովորական հանդարտ
կեանք մը խորունկ քունի մէջ կը ձգէ թմրած
խենդութիւնը՝ ուղեղին մէկ ծածուկ անկիւնը ,
ու քաշուած ջիղերը՝ իրենց խցիկին խորը .
բայց հանրային ազէտքներ , մեծ յուզումներ
տակնուվրայ կ'ընեն սովորական կեանքին հան-
դարտութիւնը , կ'արթննան անոնք եւ խենդու-
թիւնը երեւան կ'ելլէ :

Էսքրիօլ , Կիւլէն , Բարչաբ , Մօրել բարոյա-
կան պատճառներով արթնցած խենդութեանց
միայն կը հաւատային : Այսօր գիտենք թէ ուրիշ
աւելի կարեւոր պատճառներ ալ պէտք են որ-
պէս զի խենդութիւնը ծագի . բայց ջիղերուն
տկարացման համար՝ ամէն մարդ համակարծիք
է . բարոյական յուզումները կը բաւեն արդէն
քիչ շատ տրամադիր անձ մը կատարեալ ջղա-
յին մը ընելու : Բիւնել նշանակած էր ջլախտա-
ւորներու շատնայը ժրանսական մեծ յեղափո-
խութեան Արհաւիրքի օրերէն յետոյ , որովհե-
տեւ ուղեղին ու ջիղերուն վրայ եղած զօրաւոր
ազդեցութիւնները անոնց կանոնաւոր գործունէ-
ութեան արգելք կ'ըլլան :

Հայոց պարբերաբար կրած յուզումները , ա-
մէն օր վախի ու մաքառման մէջ ապրելնին
պէտք եղածէն աւելի են զանոնք դասական
ջլախտաւորներ ընելու համար :

* * *

Ազգային պատճառներուն քով՝ Հայերուն
ջիղերուն տկարութեան ընտանեկան ու անհա-
տական պատճառներ կան : Ամբողջ հայութիւնը
չէ որ կը հալածուի այսօր . Ռուսիոյ , Պարս-
կաստանի , Եւրոպայի մէջ ալ Հայեր կան , ո-
րոնք ջարդերու վախին մէջ չեն ապրիր . բայց
ամէն երկրի մէջ ալ , Եւրոպայի կամ Ամերիկա-
յի , Ասիոյ կամ Ափրիկէի մէջ , Հայերը ջղերու
խանգարումներ ունին : Որովհետեւ ուրիշ պատ-
ճառներ ալ կան ջղային ըլլալու , ժառանգակա-
նութիւնը , քաղաքակրթութիւնը , եւն :

Ժառանգականութիւնը գրեթէ բոլոր ջղային
դրութեան վրայ միահեծան կը տիրապետէ :

(1) Le Grand du Saule. — Les enfants du siège, Paris.

Կան թէեւ ոչ-ժառանգական ջղայիններ , բայց անոնց թիւը բազմապատմամբ առաջիններուն՝ պղզախիկ է . այսպէս՝ Հայուն դժբաղդութիւնները , հաղածանքները ջղային մայրեր կը պատրաստեն , որոնք իրենց կարգին ջղային զաւակներ պիտի ունենան : Մօրեկ (1) առաջին անգամ գիտական կերպով բացատրեց ծնողքներու եւ զաւակներու մէջ եղած ժառանգական յարաբերութիւնները , նկարագրեց թէ ի՞նչպէս սերունդէ սերունդ կ'աւելնան ջղային թերութիւնները , եթէ նոր պատճառներ չի գան կասեցնել այլասերումը Սկիզբները ջղային պարզ անհանգստութիւններ միայն կը գտնուին պատուէն քով . յետոյ զաւակներուն , թոռներուն քով ջղային հիւանդութիւնները կ'աւելնան , կը փոխուին . սերունդին տկարանալովը՝ անոնք ալ կը զօրանան . պատուէն ջղոտ վիճակը , թոռանը քով վերնոտութեան կամ ապուշութեան կը հասնի : Մօրէլէ յետոյ ուրիշներ , որոնց մէջ կը յիշեմ վարպետս , Ֆրանսայի մեծագոյն Ղլախտաբոյժը , Մանեան (2) , ընտանիքներու ախտաբանական պատմութիւնն ընելով , միշտ նոյն եզրակացութեան հասան , եւ այսօր ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է թէ ջղային հիւանդութիւնները ժառանգական են . ամէն Ղլախտաւորի հօրը մօրը քով պէտք է փնտռել իր ախտին գլխաւոր պատճառը :

Ու հիմա , ազգային ու ժառանգական պատճառներէ յետոյ , որոնց մենք ուղղակի պատասխանատու չենք , անցնինք անհատական պատճառներուն :

Շատեր գիտած են թէ ողջ առողջ ծնողքներու զաւակներ իրենց պղտիկութեանը ծանր ինչ-չանկողութիւններ ունենալով՝ ապագային ջղայիններ կ'ըլլան : Թիֆոն՝ օրինակի համար՝ պղտիկ ազոց քով ուղեղի ու ջիղերու հիւանդութիւններ կը ձգէ , (Ֆրից (3) , Ռօժէ եւ Տամասքինօ (4) , Լանտուզի (5)) : Կաթնատուին քուրաւորուելը ալքոլաւոր ըմպելիքներով՝ կը բաւէ յաճախ այլասերելու պղտիկը , անոր ջղային դրութիւնը

խանգարելու , ինչպէս դիտած են Վերնուա (1) , Շարլանթիէ (2) , Թուլուզ (3) :

Մարդ իր չափահասութեան՝ ուրիշ արեւոյտներու ալ պէտք է գիմարէ : Առողջ ծնողքը , առանց ջղային որ եւ է պակասութեան , իրեն կեանք տուին . հոգին մաքուր է , մարմինը առողջ , ջիղերը ուժով : Բայց ալքոլը (օղին , դիւնին) հոն իր քովն է . եւ քանի՛ խմէ , հոգին կ'ապականի , մարմինը կը տկարանայ , ջիղերը կը թուլնան : Ալքոլամոլը կը վնասէ ոչ միայն իրեն՝ ուղղակի կերպով , այլ նաեւ ու գլխաւորաբար՝ իր զաւակներուն . այն խեղճերը կը տուժեն իրենց հօրը ամօթը , անոր զարհուրելի մուլութիւնը : Ալքոլ խմողը ոչ միայն իր զաւակներուն , այլ թոռներուն անգամ կրնայ վնասել , կրնայ իրմէ երկու սերունդ հեռու տխուր ու ճողած արարածներու Ղլախտաւորութեան պատճառը ըլլալ :

Ապացուցուած է աս՝ ամէն երկրի ու ամէն ժամանակի բժիշկներու կողմէ :

Ծնողքներու սովորական ալքոլամոլութիւնէն զուրս , ընդհանրապէս չխմողներ ալ կրնան անգիտակցաբար ախեղճ արարածներու կեանք տալ : Գինովութեան օր մը միայն՝ մայր մը արգասաւորելը կը բաւէ հին ալքոլամոլի զաւակին նմանող ապուշ զաւակ մը ունենալու համար :

Ալքոլը իր բոլոր գոյներուն տակ , իր բոլոր ձեւերուն մէջ սարսափելի կոտորածներ կ'ընէ : Մենք , Հայերս , արդէն ջղային ազգ մը , փոխանակ զգուշանալու ալքոլէն որ մեր թուլցած ջիղերը աւելի կը տկարացնէ , անոր մէջ կը փնտռենք մեր հոգիին ցաւերուն մոռացումը : Մենք , Հայերս , տխրած մեր հալածանքներէն , մտահոգ մեր դժբաղդութեանց չարքին դիմացը , ուժ ու քիչ մը զուարթութիւն կը փնտռենք ոճրագործ օղիին մէջ : Ու ան՝ փոխանակ փարատելու հոգիին ցաւերը , ուժ տալու սրտին , ջղային կ'ընէ մեղ , ջղային կ'ընէ մեր զաւակները , ջղային՝ մեր թոռները :

Ալքոլէն զատ ուրիշ թոյներ կան , որոնց վերայ ընդհանրապէս չենք խօսիր : Սուրճը որու համար կ'ըսեն թէ ախորժակը կը գիւրացնէ ու գրողին , խորհողին միտքը կը մտրակէ , սուրճը թոյն մըն է եթէ ոչ ալքոլին չափ հօր , գոնէ անոր պէս վնասակար : Սուրճին ջղային դրու-

(1) Morel. — Traité des dégénérescences de l'espèce humaine. Paris, 1857. — Traité des maladies mentales, Paris, 1660.
 (2) Magnan. — Soc. Médico-psycho. de Paris, 1886. — Leçons cliniques sur les maladies mentales, 1893. — Les dégénérés (Biblio. Charcot-Debove, collaboration avec Legrain).
 (3) Fritz. — Symptômes dans la fièvre typhoïde, 1863.
 (4) Roger et Damaschino. — Gaz. Médic. de Paris, 1874.
 (5) Landouzy. — Des paralysies dans les maladies aiguës, 1880.

(1) Vernoy. — Convulsions par alcool. chez un nouveau-né. (Lyon médic. 1872.)
 (2) Charpentier. — Bulletin de la Soc. protect. de l'enf. 1873.
 (3) Toulouse. — Convuls. inf. par l'alcool. de la nourrice. (Gaz. des Hôpitaux, 1891.)

Թեան համար թոյն մը ըլլալը այս վերջի տարիներուն մէջ բացատրուեցաւ: Ժիլ տը լա Թուրէթ ջլախտաւորներ տեսաւ որոնց տկարութեան միակ պատճառ սուրճը դտաւ: Պատճառը հեռացնելով հիւանդութիւնը աղէկցաւ: Ո՛վ գիտէ քանի ջլախտաւորներ առանց գիտնալու սրճամուղ են:

Հայր մտածող, անհանգարտ, փնտռող է: Ամէն բանի մէջ միտք կը յոգնեցնէ, սիրտ կը հատցնէ: Ասիկա ալ պատճառ մըն է իր ջիղերու տկարութեան: Մտաւորական յոգնութիւնները, ուղեղին չափազանց աշխատութիւնը ջրգային տկարութեանց կարեւոր պատճառներ են: Ու Հայր, գաւառին մէջ, Պոլսոյ կամ Եւրոպայի մէջ, միտքը չափազանց կը յոգնեցնէ: Հոն՝ իր երկրին լեռներուն ու ձորերուն մէջ՝ ինքզինքը պաշտպանելու միջոցներուն վրայ կը խորհի. նոյն ատեն՝ ապրելու դժուարութիւնները, քաղաքակրթութեան խիստ պահանջները մտաւորական անազնի աշխատութեանց պէտքը զգացնել կուտան Հայուն որ պէտք է կուտի մէկ կողմէն տեղական քաղաքներուն դէմ՝ իր ազգութիւնը, իր կրօնքը, իր լեզուն պահպանելու, միւս կողմէն պէտք է ձգնի եւրոպական տարրին հետ մրցիլ: Անոնք կեանքին պայքարներն են ամէն երկիրներու համար, բայց Տաճկաստանի մէջ ուր անիշխանութիւնը կը տիրէ, ուր բոլոր տարրերը Հայուն դէմ են, կոխը շատ աւելի տաք է: Հոն՝ Հայր Տաճիկէն, Եւրոպացիէն աւելի միտք կը յոգնեցնէ՝ հասնելու, յաջողելու, ապրելու համար:

Հոս՝ Եւրոպայի մէջ, պայքարը նմանապէս խիստ է: Մեղի մրցակից ունինք զարերէ ի վեր կրթուած մշակուած ազգեր. անոնց մէջ, անոնց քով կ'ուզենք յաջողիլ, ու չափազանց կը յոգնեցնենք մտքերնիս:

Բայց ընդհանրապէս ամբողջութեան մէջէն՝ մտաւորական ծանր յոգնութիւն ունեցողները, դժուար եւ երկայն քննութեանց հետապնդող երիտասարդներն են: Անոնք են գլխաւորաբար որ կը տանջուին իրենց ջիղերէն: Կեանքին մէջ հասնելու փափաքը, բան մը ընելու պէտքը ուժ կուտան կամքին, աշխատութեան խրախոյս կուտան, ուշադրութիւնը կը ձգտի, միտքը կը յոգնի, եւ ուշ կամ կանուխ, աշխատութեան ծանրութեան համեմատ, ջիղերը կը տկարանան՝ եթէ անձը հարկաւոր ուժը չունի գլխադրելու եւ այդ պայքարէն յաղթական ելլելու:

Բայց այս մտաւորական յոգնութիւնը միայն Հայուն համար չէ: Քաղաքակրթութեան պահանջն է, անոր արդիւնքը, քաղաքակրթութեան՝ որ զարերէ ի վեր յեղաշրջեց ամբողջ մարդկութեան ապրելու, խորհելու, զգալու եղանակը:

Մենք, տանընթիւններով զարու վերջին քաւորդին ապրող մարդերս, տարբեր ուղեղ մը ունինք բազմաամմա՞ք քարի դարու բնակիչներուն: Մեր ուղեղին մէջ հիմակուան բազազրեալ կեանքը, հազար գաղափարներ կը ծնցնէ. մշակուած ուղեղն է, զարերէ ի վեր կրթուած ուղեղը: Ի՞նչ, մէկ ժամուան մէջ, անհասնում գաղափարներ իրարու կը յաջորդեն: Նոյնը չէ եղած քարի դարուն մէջ ապրողներուն: Նոյն իսկ այսօր, կարմրամորթները՝ բոլորովին վայրենի, թէեւ մեզի ժամանակակից, բայց աւելի մօտ են իրենց ուղեղով քարի դարուն մարդոց քան մեզի: Անոնց մտաւորական շրջանակը սահմանափակուած է կեանքին ուղղակի պետքերը գոհացնող պարզ գաղափարներու մէջ: Ժամերով, օրերով կը մնան անոնք առանց խորհրդածելու: Դարեր կը բաժնեն մեզ իրարմէ: Անոնց ուղեղին մէջ, հոգիին ցաւերը տեղ չունին դեռ: Զարմանալի չէ ուրեմն որ ջիղերնին հանգարտ ըլլայ: Բայց այն երկիրներուն մէջ, ուր Եւրոպացիք քաղաքակրթութիւնը մտցուցին, իրենց հետ սանելով միանգամայն մարդկութեան թոյնը, ալքօլը, հոն՝ տարիներ ետքը, կէս վայրենի, կէս կրթուած մարդիկ, ունեցան իրենք ալ ջղային խանդարումներ: Անոնց ուղեղին մէջ, պարզ գաղափարներուն քով, ծնան ու աճեցան նոր ու խճողեալ գաղափարներ. ու հիմա, Ափրիկէի այն մասերուն մէջ, ուր եւրոպական գաղթականութիւններ կան, ջղային հիււանդութիւնները կարծուածէն աւելի զոհեր կ'ընեն:

Ու այսօր, գաղափարներու եւ պէտքերու բազմապատկուելը, նոր եւ ուժով հարուած մը կուտայ ուղեղին. միւս կողմէ, քաղաքակրթութեան պահանջներուն համեմատ, կրթութիւնը, ուսմունքը կը կրկնապատկին ուղեղին ճիգերը:

Այս պայմաններու մէջ է որ, Հայր, Ասիացի կամ Եւրոպացի, պէտք է յոգնի, խորհի: Ինչ որ, գլխաւորաբար, կ'աղղէ ու կը տկարացնէ միտքը, կանոնաւոր պայմաններու մէջ աշխատելը չէ, այլ գաւառացի, Պոլսեցի կամ Եւրոպա ապրող հայուն պէս՝ նեղութեան ու անձկութեան մէջ միտքը յոգնեցնելն է: Հոս ալ,

միւս ազգերու վրայ, Հայը աւելի կը տուժէ :

Այս խոշոր պատճառներէն զատ, ասոնց քով, ուրիշներ կան, երկրորդական թէպէտ, բայց կարեւոր նմանապէս : Հայը զգայուն է, սիրող սիրտ մը ունի, ինչպէս առ հասարակ՝ արեւելքի զաւակները . եւ այս ալ մեծ դեր կը խաղայ իր ջղային գրութեան վրայ : Սիրային հասունմեւրը շատ անդամ պատճառ կ'ըլլան ջիղերուն տկարացման :

Մեծ վիշտերը, հողիին ցաւերը, հարստութեան փճացումը, պատճառներ են, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, ուղեղին յովնութեան ու ջիղերու տկարութեան :

Կան տակաւին հազար ուրիշ անհատական պատճառներ, եւ կամ մէկ քանիններու միացումով ամբողջութիւն կազմողներ, որոնք ամէնքն ալ ձգտելով ուշադրութիւնը, միշտ նոյն արդիւնքին կը հասցնեն ջիղերուն վիճակը : Այս պատճառները նոյն են ամենուն համար, եւրոպացիին ու հայուն համար . բայց հայը իր ցեղական մասնաւոր արամադրութիւններով, աւելի հակամէտ է ջղային տկարութեանց :

* *

Այսպէս, մեր ջիղերուն տկարացման գլխաւոր պատճառները ժողովրդականութեան, քաղաքակրթութեան ու գլխաւորաբար մեր ազգային դժբաղդութեանց մէջ պէտք է փնտռենք : Մեզի դէմ եղած հալածանքները, դարերէ ի վեր կրած գերութիւննիս տկարացուցին մեր ջիղերը : Վերջին ջարդերը, ո՛վ գիտէ քանի տխուր արարածներու քանականութիւնը խանդարեցին, եւ ո՛րչափ սարսափահար մայրեր ծնան նիհար դաւակներ, ապագայ ջլախտաւորներ : Մեր դրժբաղդութիւնը միայն ջարդերուն մէջ չէ . մուսնոզներուն վրայ կ'աղօթենք . մնացողներուն վրայ պէտք է ցաւինք, անոնց վրայ մտածենք : Ամբողջ ազգը՝ յուզումներու մասնուած՝ օրերով տանջուեցաւ, ցնցուեցաւ, լացաւ : Պէտք է խորհնք այդ ցնցումներուն յառաջ բերած տխուր հետեւանքներուն վրայ, եւ զիմադրութեան միջոցները փնտռենք :

Բայց կրնամ ըսել թէ նոյն իսկ այդ ցաւերուն եւ արցունքներուն մէջ պէտք է փնտռենք մեր միախառնութիւնը : Այդ արցունքները զիս չեն տխրեցներ, որովհետեւ, կը կարծեմ թէ անոնց կը պարտինք մեր անպարտելիութիւնը : Մեր ջիղերուն կը պարտինք, մեր ահակի դժբաղդութեանց հակառակ՝ ողջ մնալնիս :

Եւ այսպէս ազգային հալածանքը, որ անհատներու մէջ ջղային տկարութիւններ կը ծնցնէ, ընդհանուրին կուտայ ջղային գրգռութիւն մը, կուտելու, գործելու, նպատակի մը հասնելու կամքը :

Մեր ջիղերուն շնորհիւ, հակառակ վերջին անաւոր կոտորածներուն, նոր ուժով, նոր եւ ուսնդով գործի կը սկսինք : Ջարդերուն հետեւեալ օրն իսկ, Պոլսոյ մէջ նոր ժողովքներ կը կազմուէին, ուսումնական, քաղաքական, դեռ փողոցներու դիակները չվերցուած՝ դուռաներուն մէջ ու Պոլիս, ամէն սեղ, դպրոցները կը վերաբացուէին, տակաւին Քիւրթը իր դանակը չմաքրած՝ Հայ խմբադիրը գրիչը կը տաշէր : Հայր մեռած էին, բայց Հայը կ'ապրէր : Ո՛չ պարբերական ջարդերը, ո՛չ կ'անոնաւոր հալածանքները կրցան ու պիտի կրնան յաղթել հալածուած ազգին : Հակառակ մեր ջիղերուն տկարութեան, որուն գոյութեան կատարելապէս զիտակից ենք, մեր կամքը զօրաւոր է, այն կարծր կամքն է որ տարիներ ետքն ալ, հաստատամիտ ու յամառ, կը հասնի նպատակին : Խանութիւնը մը կայ հոս ջիղերու տկարութեան ու կամքի գորութեան . խանութիւն մը որ, եթէ մօտէն չդիտուի, հակասութեան մը կը նմանի : Եւ սակայն, ճշմարտութիւնն է, ուր հակասութիւն չի կայ : Ամէն հալածուած մարդ կամ կենդանի, յուզումներու մատնուած՝ ջղային վիճակի մը մէջ կը դանուի, բայց կեանքին պայքարը պահպանման ընազղը, անհաւատալի ուժ մը զարնուրելի կարողութիւն մը կուտան մարդուն որ դադան կը դանայ, անասունին՝ որ առի կը դանայ : Միշտ վտանգի մէջ եղողը, միշտ հալածուածին ենթակայ եղողը կամքի նոր ուժ կ'ունենայ, զիմադրելու, գործելու եռանդ մը :

Երջանիկ ազգերը, անոնք որ իրենց մեծութեամբ աշխարհքը լեցուցին, իրենց հարստութեամբ ու ճոխութեամբ տիեզերքը զմայլեցուցին, իրենց գիտութեամբ ազգերը հմայեցին : Հոովմայեցիք, Աթենացիք, Արաբները, մեռած, այլասերած ազգեր են հիմա : Երջանկութեան ու հանգստութեան մէջ մարդու կամքը կը մեղկանայ, սիրտը կը տկարանայ . հարստ զաւակները ընդհանրապէս անկարողներ կ'ըլլան : Դժբաղդութիւնը կը զօրացնէ կամքը, ազգայնութիւնը կը զօրացնէ հոգին :

Ատով է որ անա կ'ապրինք տակաւին այս պահելով մեր ազգութիւնը, մեր լեզուն, մեր կրօնքը : Հակառակ մեր ծանր յուզումներուն մեր ջղային տկարութեանց՝ գործելու կամքը

ունինք , աշխատելու փափաքը : Ու այս է որ կը պահէ մեզի : Հայերը , մեծամասնութեամբ կամք ունին . ու կամքը ջիղերուն կը յաղթէ : ու կամքը պէտք է յաղթէ ջիղերուն :

Բարիք

ՏՐ. ՊՕՂՈՍ ՔՕԼՕԼԵԱՆ

ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ ԳԻՇԵՐ

Շատրիքին դռնէն ներս մեղմով սահեցաւ վերջապէս կառքը , ընդարձակ պարտէզի մը մէջ որ արեւով սղողուած էր ամբողջ : Հիւանդանոցին մուտքէն մինչեւ պարտէզին անկիւնը ուր կ'առաջնորդուէին ահազին հեռուարութիւն մը կ'երևար ինծի որ վերջ չունէր Հանդարտ քայլերով ձին կը դառնար դէպ ի մը , կը դառնար դէպ ի ձախ , հետեւելով անհամար ուղղութիւններու որոնց լարիւրինթոսին մէջ՝ կառքի անկողնէն հիւանդ գլուխս չէր բաւեր ճշգիւ որոշակի գանուած կէտս :

Յոյնած , մաշած՝ ջերմէն ու տկարութենէս , փափաք մը ունէի միայն , հանգչիլ : Հանգչիլ ո՛ր եւ է տեղ , ո՛ր եւ է կերպով , համակուել լսութեամբ , ապաստանիլ հանդարտութեան մէջ , հենու չարժմունքէ , աղմուկէ , մարդէ . մոռնալ դրսի կիտքը , դրսի աշխարհքը որուն վրայ կը դոցուէր արդէն հիւանդանոցին երկաթէ դուռը , թափեղով դիս՝ ա՛լ բոլորովին՝ քաղաքին մարդկութենէն , այնպիսի երկար խուլ աղմուկով մը որ վերջին մնաս բարովի մը տխուր ազդեցութիւնը գործեց վրաս :

— Ա՛լ հասնք , ըսաւ հնչուն ձայնով մը ինծի՝ ընկերացող հիւանդապահ կինը որ կանացի սրամտութեամբը հետեւած էր գաղափարներու ու դժգոհմունքներու ընթացքին :

Քառորդ ժամ վերջը՝ տեղաւորուած էի անկողնիս մէջ որուն թուովը պիտի անուանուէի 7 , կործնցնելով այլ եւս իմ յատուկ անունս ու անձնաւորութիւնս :

Հոն ուր փոխադրուած էի՝ երկայն սրահ մըն էր , ձեռք ձեռմակ , պատերը , անկողինները , մարդիկը՝ երկու կողմէն անվերջ շարք մը հիւանդներու , հեւացող , տքացող . ոմանք շնարթ քնացած , մարածի պէս , ոմանք զուարթ , ուրախ , կատակո . Ոչ մէկուն ցուր , վիճակին ասակութիւնը : ովեր ուրիշի մը անհող ուրախութիւնը : Պէկը իր մէջ կղզիացած ,

ինքն իրմով միայն զբաղող : Այդ խաղաղ ու ցաւազին միջնուրտարին մէջ խառնուած էր անշուշտ , ահազին քամակութեամբ , անտարբերութեան , ետականութեան թոյնը : Տանջուելի հիւանդ , տկար , մեռնիլ , բնական պարզ երեւոյթներ էին դարձած ասոնց աչքերուն :

— Միջին հաշուով , կ'ըսէր վերակացու կինը որ անկողնիս վերմակները կը շակէր , երկու հոգի կը մեռնի որը այս սրահին մէջ . ու պէտք է դիտել թէ հոս մահերու թիւը շատ չափաւոր է բաղդատմամբ ուրիշ սրահներու : Տեսէք ձեր քովի ծերուկ դրացին , Յը , այս քանի մը օրուան կեանքը կը պարտի իրեն արուած խնամքներուն , հրաշքով է որ կ'ապրի :

Չարմանալի մարդ մը , շատախօս , զուարթ , ինդացող : Բժշկին այցելութենէն վերջը մինչեւ իրիկուն գաւազանին վրայ կրթնած , նապաստակի պէս սրահին մէջ կը վազվառէր քանի մը օր առաջ : Հիմա բոլորովին կտորտած է , անխօս , անշարժ , ո՛չ կ'ուտէ , ո՛չ կը խմէ . գրեթէ դիակ մը : Ստամոքսին մէջ վէրք մը ունի որ կը լափէ , կը լմնցնէ զինքը : Այսօր վաղը զինքը կը կորսնցնենք անշուշտ :

Մերուկը անվրդով՝ ասոնց շարժելու գլուխը բարձէն՝ ակնարկ մը ուղղեց մեր կողմը տխուր , անհուն իր մարած , ապակիացած աչքերէն :

— Իր նախորդը , շարունակեց կինը բարձերս յարդարելով , ճիշդ իրեն պէս էր , զուարճալի : Առաւօտ մը , չպիտի մոռնամ ընաւ , ամբողջ գիշերը նեղուած՝ հոգեվարքի մը ձիչերէն , եկաւ բարկացած զիս տեսնելու , եւ — Տիկին՛ս , ըսաւ , հինգ ամիս է հոս եմ , ոչ մէկուն անհանդստութիւն չտուի , հակառակ կրած նեղութիւններուս Բայց , հիմայ որ կը տեսնեմ այս ամենուն կամայականաբարութիւնը , իրենց պոռախները , կանչերները , այն աստիճանի մանաւանդ վրդովուած եմ այս գիշերուան քաշած անհանդստութենէս որ կը խոստանամ ձեզի երկարել իմ հոգեվարքի վիճակս , երբ ժամանակը գայ , միմիայն ուրիշներու հանգիստը խանդարելու հաճոյքին համար :

— Չարմանալին հոն է որ այդ խայտառակը իր խօսքը պահեց . այո՛ , երեք օր երեք գիշեր ահազին աղմուկ հանեց : Ա՛լ հանդուրժել կարելի չէր : — Լու՛է՛ , լու՛է՛ , կը պոռային ամէն կողմէ , լու՛է՛ : Նեղեց մեզ ամենքս աւելի քան ինչ որ խոստացած էր : Մեռաւ առաւօտ մը վերջապէս եւ աղատեցանք :

Ու կինը հեռացաւ կրկնելով , « խայտառակ մարդ , խայտառակ : »